

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Əlyazma hüququnda

Əlizadə Tərhan Qəzənfər

**«Müasir şəraitdə iqtisadi risklərin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri»**

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402- «Mühasibat uçotu və audit»

İxtisas: “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. H.A.Cəfərli _____

dos. H.A.Cəfərli _____

Kafedra müdiri:

prof. S.M.Səbzəliyev _____

BAKI-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. RİSK ANLAYIŞI VƏ ONUN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ	6
1.1. İqtisadi risk və onun yaranması səbəbləri.....	6
1.2. İqtisadi risklərin təsnifatı.....	19
1.3. Sahibkarlıq riski və onun iqtisadi fəaliyyətə təsiri.....	25
FƏSİL II. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN İQTİSADİ RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI	30
2.1. Risklərin yaranması şəraitinin təhlili və qiymətləndirilməsi	30
2.2. Təsərrüfat subyektinin müflisləşmə ehtimalı riskinin təhlili və qiymətləndirilməsi	36
2.3. İqtisadi risk dərəcəsinə təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirmə metodikası	48
FƏSİL III. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ İQTİSADİ RİSKLƏRİN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
3.1. Bazarın qeyri-sabitliyi şəraitində iqtisadi risklərin idarə olunmasının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi	53
3.2. İqtisadi risk dərəcəsinin aşağı salınması istiqamətləri	69
NƏTİCƏ	74
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bu gün müəssisə və təşkilatların iqtisadi müstəqilliyi kreditorlar, sahibkarlar və işçiləri qarşısında məsuliyyət daşdığı özündə xarakterizə edir. Eyni zamanda kommersiya təşkilatlarının menecerləri öz partnyorlarının etibarlı olmalarına və öz öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirə bilmələrinə əmin olmaq istəyirlər. Çünki, şirkətlər hər zaman tədiyyəqabiliyyətli olmaya bilərlər. Ona görə müflisləşmə institutu müasir şəraitdə daha çox məna kəsb edir. Belə ki, müəssisə rəhbərliyi müflisləşmə riskinin maliyyə təhlilini və proqnozlaşdırmasını bacarmalı və bu sahəyə diqqəti artımalıdırlar. Buna görə onlar həm müflisləşmə proseduru ilə tanış olmalı, qarşıya çıxan arzuolunmaz amilləri müəyyən etməli və maliyyə sağlamlaşdırması yollarını tapmağı bacarmalıdırlar. Yuxarıda deyilənləri nəzərəalsaq dissertasiya mövzusunun aktual bir problemə həsr olunduğunu görürük.

Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin idarə olunması həm xarici və həm də daxili amillərlə şərtlənən çoxsaylı problemlərin kompleks həllini tələb edir. Əsas xarici amillərə makroiqtisadi vəziyyətin dinamikliyini, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi sferada baş verən proseslərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin artmasını, daxili bazarda rəqabətin güclənməsini, habelə biznesin idarə olunmasının hüquqi sahəsindəki qeyri-müəyyənliyi aid etmək lazımdır. Biznesmenlər üçün qeyri müəyyənliyin daxili amillərindən biri biznesin həm mövcud vəziyyəti və həm də perspektiv inkişafı haqqında tam həcmdə informasiyanın olmamasıdır. Belə bir vəziyyətdə biznesin idarə olunmasına yeni yanaşmanın formalaşmasını tələb edir. Menecmentin informasiya təminatı sistemində tələbat artır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya rəhbərliyi təkcə mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək üçün deyil və eləcə də yaxın gələcəkdə xarici və daxili mühitdə baş verəcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Respublikamızda həyata keçirilən müəssisənin risklərinin idarə olunması strategiyalarının mahiyyətinin tədqiq olunması təşkil edir. Burada əsas məqsəd ölkəmizin sistemində yaranan iqtisadi risklərin öyrənilməsi, təsnif edilməsi, iqtisadi risklərin müəyyən edilməsi metodlarının və eləcə də stress testin araşdırılması və bu risklərlə hansı şəkildə mübarizə aparmasının tədqiq

edilməsidir. Tədqiqatın əsas vəzifəsi qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən aşağıdakı vəzifələrin məcmusudur:

- 1) Risklərin idarə olunması sahəsində müəssisənin rolunun öyrənilməsi;
- 2) İqtisadi risklərin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- 3) İqtisadi risklərin tənzimləmə metodları və alətlərinin müəyyən edilməsi;
- 4) Ölkəmizdə risklərin idarə olunması siyasətinin həyata keçirilməsində beynəlxalq təcrübənin öyənilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti kimi müəssisələrin fəaliyyəti zamanı yaranan risklər və böhran şəraitində dayanıqlığı təmin etməyə yönəldilmiş iqtisadi riskləri idarə olunması metodlarıdır. Aparılan tədqiqatın predmetinə ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas həlqəsi olan risklər, onların tənzimləmə metodları, başlıca istiqamətləri, alətləri və müəssisələrdə risk menecmentinin təkmilləşdirilməsi yolları aid edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1)İstehsal müəssisələrində risklərin idarə olunması siyasətinin məqsəd, vəzifələri və iqtisadi siyasətdə rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır;
- 2) İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin tənzimləmə mexanizmlərinin geniş şəkildə müəyyən edilməsi onun daha aydın anlaşılmasına imkan vermişdir;
- 3)İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin formalaşmasının əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- 4)İqtisadi risklərin idarə olunması siyasətinin başlıca istiqamətləri təhlil edilmişdir;
- 5)Müəssisənin risklərin idarə olunması siyasətinin hazırlanması, reallaşdırılması və onun makroiqtisadi siyasətdə rolunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas müddəaları, nəticələr və irəli sürülən təkliflər müəssisənin idarə edilməsi siyasətində, o cümlədən maliyyə menecmentinin həyata keçirilməsi zamanı risklərin tarazlaşdırılması və optiallaşdırılması ilə bağlı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin, beynəlxalq təşkilatlarının hesabatları, monoqrafiya, jurnallar və “internet” şəbəkəsindən informasiya məlumatlarından ibarətdir.

FƏSİL I. RİSK ANLAYIŞI VƏ ONUN İQTİSADI MAHIYYƏTİ

1.1. İqtisadi risk və onun yaranması səbəbləri

İqtisadi ədəbiyyatların təhlili belə deməyə əsas verir ki, riskin xassə və elementlərinin, onun mahiyyətinin başa düşülməsində, obyektiv və subyektiv tərəflərinin nisbətinin müəyyən olunmasında vahid bir fikir yoxdur. Riskin mahiyyəti barəsində fikirlərin müxtəlifliyi bu hadisənin çoxaspektliyi, mövcud təsərrüfat qanunvericiliyində onun tamamilə inkar edilməsində, real iqtisadi təcrübədə və idarəetmə fəaliyyətində kifayət qədər istifadə olunmaması ilə əlaqədardır. Bundan başqa, risk – üst-üstə düşməyən və hətta bəzən bir-birinə əks olan real əsaslara malik olan mürəkkəb hadisədir.

“Risk” kateqoriyasının mahiyyətinə dair bəzi fikirləri nəzərdən keçirək.

“Risk” termini yunan mənşəlidir. Hərfi tərcümədə ridsikon, ridsa – sıldırım, qaya mənasını verir.

İtalyan dilində risido – təhlükə, qorxu, riscare – qayalıqlar arasında hərəkət deməkdir. Fransız dilində isə risdoe – təhlükə, risk etmək mənasını verir.

Risk anlayışına verilən tərifləri nəzərdən keçirək.

“Risk” təhlükə mümkünlüyü və ya xoşbəxt sonluğa ümidlənmiş hərəkət kimi ifadə olunur.

Xüsusi lüğətlərdə isə (fəlsəfi, hərbi, iqtisadi və s.) “risk” anlayışına ümumiyyətlə toxunulmamışdır.

Təhlilin göstərdiyi kimi, ədəbiyyatlarda risk barəsində təhlükənin, uğursuzluğun mümkünlüyü kimi fikirlər geniş yayılmışdır.

Risk – proqnozlaşdırılmış variantla müqayisədə itkilərin olması və ya gəlir əldə edilməməsi ehtimalının yaranmasıdır.

“Risk” adı altında müəssisənin müəyyən istehsal və maliyyə fəaliyyətinin göstərilməsi nəticəsində öz resurslarının bir hissəsini itirməsi, gəlirlərin əldə olunmaması və ya əlavə xərclərin meydana gəlməsi ehtimalı başa düşülür.

İnsan həyatı boyunca müəyyən seçimlərlə qarşılaşır və qərarlar qəbul etməli olur. Hər bir qərar isə müəyyən nəticəyə gətirib çıxarır. Çox zaman qərarların verilmə

anında müəyyən nəticələr gözlənilsə də, qeyri-müəyyən məqamlar da mövcud olur ki, bunların nəticəyə təsir göstərmə ehtimalı vardır. Məhz bu cür qeyri-müəyyənliyin mövcud olması riski yaradan ilkin şərtidir. Nəticəyə mənfi təsir göstərmə ehtimalına görə risklər bəzən təhlükə anlayışı ilə eyni ölçüdə götürülür. Ancaq risk anlayışının mahiyətinə nəzər saldıqda görürük ki, risk birinci növbədə qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. Burada itirmək təhlükəsinin mövcud olduğu kimi paralel olaraq daha çox qazanmaq ehtimalı da mövcud olur. Bu baxımdan risk anlayışının şərh edilməsi və iqtisadi mahiyətinin daha düzgün formada aydınlaşdırılması iqtisadi münasibətlərdə və proseslərdə riskin yaranması halında daha əlverişli qərarların qəbul edilməsi üçün səmərəli ola bilər.

Risk həm də eyni bir fəaliyyətin nəticəsində qeyri-müəyyən miqdarda qazanmaq və itirmək ehtimalının mövcud olmasıdır. Riskli şərait isə bu ehtimalın mövcud olduğu şəraitdir.

Göstərilən bir çox hallarda riskin belə bir xarakterik xüsusiyyəti aşkara çıxır ki, bu da təhlükə, uğursuzluq ehtimalıdır. Lakin göstərilən təriflər heç də riskin bütün mahiyyətini ifadə etmir.

Risk anlayışının daha tam xarakteristikasını vermək üçün “risk şəraiti” anlayışını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Çünki bu anlayış risk termininin bilavasitə mahiyyəti ilə bağlıdır [11, s. 129].

Şərait anlayışı bu və ya digər fəaliyyət növü üçün müəyyən mühit yradan müxtəlif şəraitlərin, halların məcmusu kimi ifadə oluna bilər. Bu zaman mühit həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinə kömək edə və ya onu əngəlləyə bilər.

Şəraitin müxtəlif növləri arasında risk şəraiti xüsusi yer tutur.

Bir çox iqtisadi proseslərin həyata keçirilməsi və inkişafına qeyri-müəyyənlik elementləri xasdır. Bu isə birmənalı nəticəyə gətirməyən şəraitin yaranmasını şərtləndirir. Əgər bu və ya digər variantın kəmiyyət və keyfiyyət baxımından ehtimal dərəcəsi mövcuddursa, bu risk şəraiti olacaqdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, risk şəraiti statistik proseslərlə bağlıdır və əsas üç şərtlə müşayiət olunur:

- qeyri-müəyyənliyin olması;

- alternativ seçimin zəruriliyi (burada qeyd etmək lazımdır ki, seçimdən imtina olunmasının özü də seçimin növ müxtəlifliyi kimi qəbul olunur);

- seçilən alternativlərin həyata keçirilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi imkanı.

Qeyd etmək lazımdır ki, risk şəraiti qeyri-müəyyənlik şəraitindən keyfiyyətə fərqlidir. Qeyri-müəyyənlik şəraiti onunla xarakterizə olunur ki, qərarların və ya hadisələrin nəticələrinin olması ehtimalı prinsip etibarilə müəyyən oluna bilmir.

Riskin bir neçə modifikasiyasını ayırmaq olar:

- bir neçə alternativ içərisindən seçim edən subyekt aparılmış statistik tədqiqatlar kimi nəzərdə tutulan nəticənin əldə olunmasının obyektiv ehtimalına malikdir;

- gözlənilən nəticənin əldə olunması ehtimalı yalnız subyektiv qiymətləndirmə əsasında alınabilir, yəni burada subyekt subyektiv ehtimallara əsaslanır;

- seçim və alternativlərin reallaşdırılması prosesində subyekt həm obyektiv, həm də subyektiv ehtimallara malikdir.

Risk şəraitini aradan qaldırmağa cəhd edən subyekt seçim edir və onu reallaşdırmağa çalışır. Bu proses öz ifadəsini risk anlayışında tapır. Risk həm qərarın (fəaliyyət planının) seçilməsi stadiyasında həm də onun reallaşdırılması stadiyasında mövcud olur. Hər iki halda risk subyekt tərəfindən qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması, konkret şəraitlərdə qeyri-müəyyən (alternativ) bir-birinə əks tendensiyaların inkişafında ziddiyyətin praktiki həlli üsulu kimi çıxış edir.

Risk anlayışına “Bazar və risk” kitabında verilən tərif daha tam təsir bağışlayır.

Risk – seçim şəraitində yerinə yetirilən hərəkətdir. Özü də uğursuzluq halında seçimdən əvvəlkinə nəzərən daha pis vəziyyətə düşmə ehtimalı vardır.

Bu tərifdə təhlükə, uğursuzluq ehtimalı ilə yanaşı alternativlik kimi cəhət də əks olunur.

Risk – qaçılmaz şəraitdə qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə əlaqədar olan fəaliyyətdir ki, burada seçim prosesində gözlənilən nailiyyət, müvəffəqiyyətsizlik və məqsəddən kənarlaşma ehtimalının kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirilməsi ehtimalı mövcuddur [13, s. 65].

Risk hadisəsində qarşılıqlı əlaqəsi onun mahiyyətini təşkil edən aşağıdakı əsas elementləri ayırmaq olar:

- seçilmiş alternativin həyata keçirilməsi naminə nəzərdə tutulan məqsəddən kənarlaşmanın mümkünlüyü;
- arzu olunan nəticənin əldə olunması ehtimalı;
- qoyulmuş məqsədi əldə olunmasına inamın olmaması;
- qeyri-müəyyənlik şəraitində seçilmiş alternativin həyata keçirilməsi ilə bağlı maddi, mənəvi və s. itkilərin mümkünlüyü.

Riskin vacib elementi seçilmiş məqsəddən kənarlaşma ehtimalının olmasıdır. Bu zaman istər mənfi, istərsə də müsbət xüsusiyyətlərdən kənarlaşmalar mümkündür.

Göstərilən elementlər, onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri riskin mahiyyətini əks etdirir. Bununla belə riskdə bir sıra xüsusiyyətlər xasdır ki, onun mahiyyətinin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradır. Beləliklə, riskin aşağıdakı xüsusiyyətlərini ayırmaq olar:

- təzadlıq;
- alternativlik;
- qeyri-müəyyənlik.

Təzadlıq riskin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmaqla, müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir. Fəaliyyət növlərindən birini ifadə edən risk bir tərəfdən qeyri-müəyyənlik və seçimin qaçılmazlığı şəraitində yeni, qeyri-ordinar üsullarla ictimai baxımdan əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmişdir. Bununla da o yeni, perspektivli fəaliyyət növlərinin tətbiqinə mane olan konservatizm, doqmatizm, psixoloji baryerlər və s., həmçinin ictimai inkişafı tormozlayan stereotipləri aradan qaldırmağa və müvəffəqiyyətin əldə olunmasına yönəldilmiş təşəbbüslərin, novator ideyalarının, sosial eksperimentlərin həyata keçirilməsini təmin etməyə imkan verir. Riskin bir xassəsi çox vacib iqtisadi, siyasi və mənəvi nəticələrə malikdir. Çünki ictimai və texniki tərəqqini sürətləndirir, ictimai fikrə və cəmiyyətdəki mənəvi atmosferə müsbət təsir göstərir.

Digər tərəfdən, qəbul edilən qərara adətən ilkin informasiyanın tam olmadığı şəraitdə alternativ hadisənin inkişaf qanunauyğunluqları nəzərə alınmadan qəbul

edildikdə, risk, avantürizm, volyuntarizm, subyektivliyə, sosial tərəqqinin tormozlanmasına, bu və ya digər sosial-iqtisadi və mənəvi itkilərə gətirib çıxarır.

Riskin təzadlı təbiəti obyektiv olaraq mövcud riskli fəaliyyəti ilə onun subyektiv qiymətləndirilməsi arasında toqquşmada ifadə olunur. Bu və ya digər hərəkəti edərəkən seçim edən insan onu riskli hesab edə bilər. Lakin həmin hərəkət digər insanlar tərəfindən hər hansı riskdən kənar, ehtiyatlı hərəkət kimi qiymətləndirilə bilər.

Riskin alternativlik xassəsi onunla əlaqədardır ki, iki və ya bir neçə mümkün həll, istiqamət, hərəkət variantları arasında seçim zəruriliyini nəzərdə tutur, seçim imkanının olmaması risk barədə danışıqlara son qoyur. Hərada seçim yoxdursa, risk şəraiti də yaranmır və deməli burada riskdən danışmağa dəyməz.

Risk şəraitinin konkret mahiyyətindən asılı olaraq alternativlik müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malikdir və müxtəlif üsullarla həll olunur. Əgər sadə şəraitdə seçim adətən keçmiş təcrübə və intuisiyaya əsasən həyata keçirilirsə. Mürəkkəb şəraitlərdə əlavə olaraq xüsusi metodlardan və metodikadan istifadə etmək lazım gəlir.

Riskin mövcudluğu bilavasitə ifadə formasına və məzmununa görə bircinsli olmayan qeyri-müəyyənliklə bağlıdır. Risk qeyri-müəyyənlik şəraitinin aradan qaldırılması üsullarından biri kimi çıxış edir. Riskin bu xassəsi üzərində xüsusi dayanmağımız onunla əlaqədardır ki, praktikada qeyri-müəyyənliyin obyektiv və subyektiv mənbələrini nəzərə almadan idarəetmə və tənzimləmə funksiyalarının optimallaşdırılması perspektivsiz görünür. Özü də burada söhbət yalnız qeyri-müəyyənlik faktorlarının təsirindən tam azad olmağa imkan verən vasitələrin tapılmasından deyil, rəşional alternativlərin seçilməsi məqsədi ilə riskin nəzərə alınmasının zəruriliyindən gedir.

Elmi ədəbiyyatlarda risk anlayışının məzmununun başa düşülməsinə dair fikirlərdə olan fərqlərlə yanaşı, risk anlayışının obyektiv və subyektiv təbiəti barədə də fərqli fikirlər mövcuddur. Ədəbiyyatlarda riskin obyektiv, subyektiv və ya obyektiv-subyektiv təbiətini ifadə edən üç əsas nöqtəyi-nəzər vardır. Bu zaman daha çox riskin obyektiv-subyektiv təbiəti barədə fikirlərə rast gəlinir.

Risk müəyyən alternativlərin seçimi, onların nəticələrinin hesablanması ilə əlaqədardır. Bu riskin subyektiv tərəfini ifadə edir. Bundan əlavə, subyektivlik insanların eyni bir iqtisadi risk kəmiyyətinə fərqli surətdə yanaşmalarında əks olunur. Belə ki, insanlar psixoloji, mənəvi, ideoloji orienasiya, prinsip və s. görə fərqlənirlər. Lakin riskin obyektiv tərəfi də vardır. Riskin obyektiv olaraq mövcudluğu bir çox təbii, sosial və texnoloji proseslərin, sosial-iqtisadi həyat subyektlərinin daxil olduğu maddi və ideoloji münasibətlərin çoxvariantlığını şərtləndirir.

Riskin obyektivliyi bu anlayışın həyatda real olaraq mövcud olan prosesləri, fəaliyyət sahələrini əks etdirməsindədir. Özü də risk onun hesabına alınb-alınmamasından, mövcudluğunun qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir.

Riskin obyektiv-subyektiv təbiəti həm subyektiv xarakterli, həm də son nəticədə insanın arzu və iradəsindən asılı olmayan proseslər hesabına yaranması ilə müəyyən olunur.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, riskin mövcudluğu bilavasitə qeyri-müəyyənliyin olması ilə əlaqədardır. Qeyri-müəyyənlik isə ifadə formasına və məzmununa görə bircinsli deyildir. İlk növbədə bu ətraf mühitin üyri-müəyyənliyidir. Burada ətraf mühit özünə obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti daxil edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti məhz bu şəraitdə həyata keçirilir və onun dinamikasına uyğunlaşmağa məcburdur. Həmin dinamikaya ictimai tələbatlarda və istehlak tələbində olan dəyişikliklər, qəfil təbii hadisələr və s. aid edilə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticəsinə böyük təsir göstərən hallardan biri də iqtisadi konyunkturun qeyri-müəyyənliyidir. Burada ətraf mühit özünə obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti daxil edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti məhz bu şəraitdə həyata keçirilir və onun dinamikasına uyğunlaşmağa məcburdur. Həmin dinamikaya ictimai tələbatlarda və istehlak tələbində olan dəyişikliklər, texnuku və texnoloji yeniliklərin tətbiqi, siyasi mühitdə sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən dəyişikliklər, qəfil təbii hadisələr və s. aid edilə bilər [6, s. 43].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticəsinə böyük təsir göstərən hallardan biri də iqtisadi konyunkturun qeyri-müəyyənliyidir. Bu qeyri-müəyyənlik əmtəələrə, pula,

istehsal amillərinə olan tələb və təklifin sabit olmaması, kapital qoyuluşu dairələrinin çoxvariantlılığı və investisiya qoyuluşunun üstünlükləri kriteriyalarının müxtəlifliyi, biznes və kommersiya sahələri barədə biliklərin məhdud olması və bir çox digər hallarla əlaqədardır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilmə şərtlərinin qeyri-müəyyənliyi onun bir çox dəyişənlərdən, kontragentlərdən asılılığı ilə şərtlənir. Çünki həmin kontragentlər və insanların davranışı heç də həmişə lazımı dəqiqliklə müəyyən oluna bilmir. Nəticədə hər bir sahibkar əvvəlcədən məlum, birmənalı şəkildə təsbit olunmuş parametrlərdən məhrumdur. Onun bazardakı müvəffəqiyyətini isə məhz bunlar – bazarda iştirak payının təminatı, istehsal resurslarının fiksə olunmuş qiymətlərlə əlçatanlığı, pul vahidlərinin alıcılıq qabiliyyətinin sabitliyi, iqtisadi idarəetmə alətlərindən olan norma və normativlərin dəyişməzliyi və s. müəyyən edir.

Məlum olduğu kimi sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud olan həqiqət bundan ibarətdir ki, istehsalçı rəqiblərlə alıcı uğrunda iqtisadi mübarizədə sahibkar öz məhsulunu kreditlə (pulun vaxtında geri qaytarılmaması riski ilə) satmağa, müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti olduqda, onu depozitlər və ya qiymətli kağızlar şəklində (inflasiya tempi ilə müqayisədə kifayət qədər olmayan faiz gəliri əldə etmək riski ilə) yerləşdirməyə, idxal-ixrac xarakterli kommersiya əməliyyatları həyata keçirərəkən müxtəlif milli valyutalara istinad etməyə (valyuta kurslarının əlverişsiz konyunkturundan itkilər riski ilə) məcbur olur.

Beləliklə, qeyri-müəyyənliyin əsas səbəbləri və deməli, riskin mənbəyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təbii proses və hadisələrin spontanlığı, təbii fəlakətlər. Təbiətin belə hadisələrin – zəlzələlərin, daşqınların, tufanların, qadsırğaların, həmçinin şaxta, dolu, şimşək, quraqlıq kimi digər hadisələrin baş verməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə çox ciddi mənfi təsir göstərə bilər, nəzərdə tutulmayan xərclərin mənbəyinə çevrilə bilər.

2. Təsadüfilik. Bir çox sosial-iqtisadi və texnoloji proseslərin mahiyyəti, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin daxil olduğu maddi münasibətlərin çoxvariantlılığı belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, oxşar şəraitlərdə eyni bir

hadisə fərqli olaraq baş verir, yəni burada təsadüf elementi mövcuddur. Məhz bugözlənən nəticənin əldə olunmasını birmənalı şəkildə irəlicədən görmənin mümkünsüzlüyünü şərtləndirir.

Məsələn, müəyyən bir marşrutdan istifadə edəcək sərnişinlərin sayını dəqiq söyləmək qeyri-mümkündür. Burada həmişə təsadüf elementi olacaqdır. Lakin, bununla belə həmin marşrut üzrə işləyəcək nəqliyyat vasitələrinin sayı barədə qərar qəbul etmək zəruridir. Bu qərarın keyfiyyəti sərnişinlərlə xidmət göstərən müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir göstərəcək.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə aşkar və gözlənilməz nəticələr göstərən hadisələr aşağıdakılardır:

- müxtəlif qəzalar – yanğınlər, partlayışlar, zəhərlənmə, atom və istilik elektrik stansiyalarının tullantıları və s.
- avadanlığın sıradan çıxması;
- nəqliyyatda, istehsalatda bədbəxt hadisələr və s.

Təcrübədən göründüyü kimi, cəmiyyət tərəfindən onların baş verməsi ehtimalının azaldılmasına və bu hadisələrdən dəyən ziyanın aradan azldılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, həmin təsadüfi hadisələrin baş verməsi ehtimalı aradan qalxmır onları hətta ən bahalı mühəndis-texniki tədbirlər belə istisna edə bilmir.

3. Əks tendensiyaların mövcudluğu, təzadlı maraqların toqquşması. Bu risk mənbəyinin müharibələrdən və millətlərarası münaqişələrdən tutmuş rəqabətə və sadəcə maraqların üst-üstə düşməməsinə qədər fərqli ifadələri mövcuddur.

Məsələn, hərbi əməliyyatlar nəticəsində sahibkar idxal və ya ixraca qadağa ilə, məhsulunun və hətta müəssisənin müsadirə olunması ilə, xarici investisiyaların, aktivlərin (gəlirlərin) dondurulması və ya ekspropriasiyası şəkildə limitləşdirilməsilə üzləşə bilər.

Alıcı uğrunda mübarizədə rəqiblər buraxılan məhsulun nomenklaturunu genişləndirmək, onun keyfiyyətini yüksəltmək, qiymətini aşağı salmaq və s. kimi tədbirlərə əl ata bilər. Lakin haqsız rəqabət də mövcuddur ki, bu zaman rəqiblərdən biri digərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini vəzifəli şəxslərin satın

alınması, rəqibinin nüfuzdan salınması, ona birbaşa zərərin vurulması kimi qanunsuz, qeyri-sağlam hərəkətlərlə çətinləşdirir [27, s. 234].

Bir-birinə qarşı yönəlmiş elementlərlə yanaşı burada sadəcə maraqların üst-üstə düşməməsini də qeyd etmək lazımdır ki, həmin hal da sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə neqativ təsir göstərir. Məsələn, tədqiqatlardan görüldüyü kimi, innovasiya prosesində iştirak edənlər hətta öz rolarına əks olan fərqli münasibət (təşəbbüs, yardım, fəaliyyətsizlik və ya əks təsir) göstərə bilirlər. Təşəbbüskarlıq

mövqeyi daha çox tədqiqatçılara, yardım layihə işlərini həyata keçirənlərə, fəaliyyətsizlik istehlakçılara aiddir. Və nəhayət, istehsalçılar əksər hallarda bir-birinə əks hərəkətlər edir. Çünki, yeniliklərin tətbiqinin tələb etdiyi texnoloji və digər proseslərin yenidən qurulması heç də həmişə təşkilati-iqtisadi və texniki tədbirlərlə, müvafiq stimullarla kifayət qədər təmin olunmur.

İdarəetmə aparatında korrupsiyalaşmış strukturların mövcudluğu aşkar müqavimət, qarşılıqlı mübarizənin hətta belə cəmiyyətə əks hadisələrlə mübarizə aparmağa cəhd edənlərin həyatına və sağlamlığına qəsd kimi hərəkət formalarının baş verməsi üçün real imkanlar yaradır.

Beləliklə, ictimai-iqtisadi inkişafda qarşılıqlı əks tendensiyaların mövcudluğu sosial-iqtisadi həyata qeyri-müəyyənlik elementləri gətirir, risk şəraiti yaradır.

4. Qeyri-müəyyənlik və riskin təkraristehsalı prosesinə elmi-texniki tərəqqinin ehtimal xarakteri təsir göstərir. Elm və texnikanın xüsusilə yaxın gələcək üçün ümumi inkişaf istiqaməti məlum dəqiqliklə irəlincədən göstərilə bilər. Lakin bu və ya digər elmi ixtiraların, texniki yeniliklərin konkret nəticələrini irəlincədən tam olaraq müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Texniki tərəqqini risksiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu onun ehtimallı təbiəti ilə bağlıdır. Çünki xərclər, xüsusən də nəticələr zaman etibarını ilə yayqındır, onlar yalnız bəzən hallarda irəlincədən müəyyən oluna bilər.

5. Qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu həm də qəbul olunan qərarada adətən obyekt, hadisə barədə informasiyanın kifayət etməməsi, tam olmaması ilə, insanın informasiyanı toplamasında və işləməsindəki məhdudiyətlərlə, bu informasiyanın daim dəyişkən olması ilə əlaqədardır.

Qərarların qəbulu prosesi kifayət qədər tam və düzgün informasiyanın olmasını nəzərdə tutur. Bu informasiya özünə əmtəə və xidmətlərə, kapitala olan tələbin mövcudluğu və kəmiyyəti barədə; müştərilərin, tərəfdaşların və rəqiblərin tədiyyə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi barədə; qiymətlər, kurslar, tariflər, dividendlər barədə; yeni texnika və avadanlıqların imkanları barədə ; rəqiblərin mümkün qərarları və fəaliyyət xüsusiyyətləri və s. barədə məlumatlığı daxil edir. Lakin təcrübədə belə informasiya çox hallarda bircinsli olmur, fərqli keyfiyyətə malik olur, təhrif olunur, tam olmur.

Məsələn, avadanlığın məhsuldarlığı barədə informasiya mənbəyi kimi layihə, normativ və ya faktiki məlumatlardan istifadə etmək olar. Onların əksəriyyəti ortalasdırılmışdır və aralarında əhəmiyyətli fərqlər vardır.

Bundan başqa bir çox kompaniyalar informasiyanı bilərəkdən, rəqiblərini aldatmaq üçün təhrif edirlər.

Beləliklə, qərarların qəbulu zamanı istifadə olunan informasiyanın keyfiyyəti aşağı olduqca belə qərarın mənfi nəticələrinin olması riski yüksəlir.

6. Qeyri-müəyyənliyin və riskin yaranmasına səbəb olan mənbələrə həmçinin aşağıdakılar da aid edilə bilər:

- qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi zamanı maddi, maliyyə, əmək və digər resursların məhdudluğu, çatışmazlığı;

- mövcud şəraitdə və malik olunan elmi dərk etmə metodları ilə obyektin birmənalı şəkildə dərk olunmasının qeyri-mümkünlüyü;

- insanın şüurlu fəaliyyətinin nisbi məhdudluğu, sosial-psixoloji dəyərlərdə, ideallarda, niyyət və qiymətləndirmədə, davranış stereotiplərində mövcud olan fərqlər.

Risklərdən bəhs edərkən risk anlayışının təhlili ilə yanaşı risklərin bir sıra funksiyaları da nəzərdən keçirilməlidir.

Riskin əsasən iki funksiyası – stimullaşdırıcı və müdafiə funksiyaları fərqləndirilir. Stimullaşdırıcı funksiyanın iki aspekti vardır: konstruktiv və dekonstruktiv.

Birinci aspekt iqtisadi məsələlərin həlli zamanı risk özünəməxsus katalizator rolunu yerinə yetirərkən özünü büruzə verir.

İkinci aspekt isə qərarların qəbulu və reallaşdırılmasının əsassız risklə avantürizmə aparması ilə özünü göstərir. Ardıcıl olaraq müdafiə funksiyasının da iki aspekti – tarixi – genetik və sosial-hüquqi aspektləri vardır. Birinci aspektin məzmunu ondan ibarətdir ki, insanlar həmişə kortəbii olaraq mümkün arzuolunmaz nəticələrdən müdafiə formaları və vasitələri axtarırlar. İkinci aspektin mahiyyəti təsərrüfat, əmək və cinayət qanunvericiliyinə riskin qanunauyğunluğu kateqoriyasının tətbiqi zəruriliyindən ibarətdir. Riskə hazır olmanın stimullaşdırıcı rolu həm konstruktiv (yaradıcı), həm də destruktiv (dağıdıcı) ola bilər. Birinci halda sahibkarın risk etməyə hazır olması, onun iradə faktoruna güvənərək qeyri-müəyyən şəraitdə fəaliyyətə qərarlılığı iqtisadi fəaliyyətə yardımçı olur. Bu mövcud vəsaitlərin hara investisiya olunması və ya necə istifadə edilməsi ilə bağlı qərarların qəbulu da xüsusilə əhəmiyyətli ola bilər. Bu cəhət, hər şeydən öncə, innovasiya məsələləri və investisiya layihələri üçün xarakterikdir. İkinci halda iradəli qərar qəbulu avantürist fəaliyyətə gətirə bilər və bu halda əsassız volyuntarizm kimi baxmaq lazımdır. Qeyri-müəyyən şəraitdə fəaliyyət göstərən sahibkarın müdafiə olunması rolu da ikili şərh edilə bilər. Söhbət ondan gedir ki, iqtisadi proses iştirakçıları öz fəaliyyətlərində hər zaman arzuolunmaz nəticələrdən müdafiənin müxtəlif formalarını yaradıb və istifadə edirlər. Bu cəhət praktik olaraq, müxtəlif sığorta və ehtiyac fondlarının yaradılmasında, həmçinin, sahibkar risklərinin sığortalanmasında ifadəsini tapır.

Müdafiə funksiyası. Risk – təbii haldır ki və sahibkar və ya menecerdən özünə uğursuzluqlara davam gətirmə xüsusiyyətini aşılamanı tələb edir. Riskin müdafiə funksiyası belə bir müddədə ifadə oluna bilər ki, əgər sahibkar üçün risk etmə təbii haldırsa, onda uğursuzluqlara da normal münasibət olmalıdır. Təşəbbüskar təsərrüfat subyektlərinə sosial müdafiə, hüquqi, siyasi və iqtisadi zəmanət təmin edilməlidir ki, onlar uğursuzluq halında özlərini canlandırılmış hiss etməsinlər və “ağıllı” riskə stimullaşdırılsınlar.

Risk digər bir funksiyası isə analitik funksiyadır. Risk siyasəti seçim zəruriliyini şərtləndirir. Deməli, seçim üçün təhlil, proqnozlaşdırma və planlaşdırma

həyata keçirilməlidir. Risk şəraitinin konkret mahiyyətindən asılı olaraq alternativlik müxtəlif mürəkkəbliyə dərəcəsinə malikdir və müxtəlif üsullarla həll olunur. Sadə hallarda, məsələn, xammalın alınması üçün müqavilə bağlanarkən, sahibkar adətən əvvəlki təcrübəsinə və intuisiyasına əsaslanır. Lakin bu və ya digər mürəkkəb istehsal probleminin optimal həllini təmin etmək lazım gəldikdə, məsələn investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi barədə qərarın qəbulu zamanı, təhlilin xüsusi metodlarından istifadə olunmalıdır [9, s. 109].

Sahibkarlıq riskinin bütün funksiyalarını nəzərdən keçirməklə, xüsusi qeyd etməliyik ki, kifayət qədər əhəmiyyətli itki potensialına baxmayaraq, risk mümkün yüksək mənfəətin mənbəyidir. Odur ki, sahibkarın əsas vəzifəsi riskdən imtina deyil, obyektiv amillər əsasında həyata keçirilən riskli qərarların qəbulundan ibarətdir. Burada sahibkar risk edərkən hansı hədlərə qədər gedə biləcəyini dəqiq müəyyən etməlidir.

Risklərin təhlili zamanı məşhur amerikalı ekspert B.Berlimor tərəfindən aşağıdakı məqamlar önə çəkilir:

- riskdən olan itkilər bir-birindən asılı deyil;
- bir fəaliyyət istiqaməti üzrə olan itkilər, fors-majör hallar istisna olmaqla, digər istiqamətlər üzrə itkiləri çoxaltmır;
- mümkün olan maksimal itki (ziyan) iştirakçının maliyyə imkanlarından çox olmamalıdır.

Risklərin təhlilini bir-birini tamamlayan iki hissəyə - kəmiyyət və keyfiyyət təhlilinə ayırmaq olar.

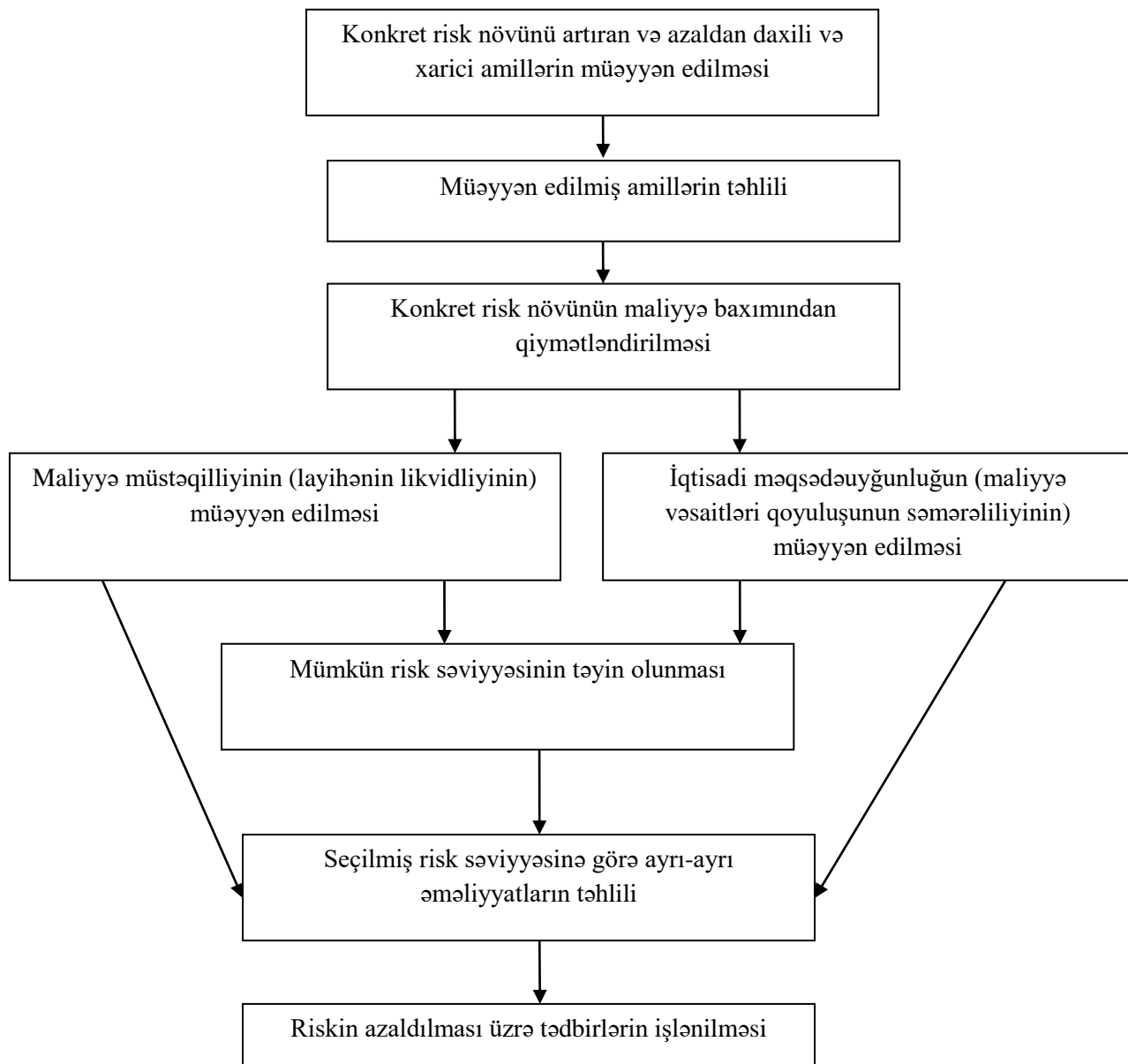
- Keyfiyyət təhlili risk amillərini, onun potensial sahələrini və mümkün növlərini müəyyən etməyə imkan verir. Kəmiyyət təhlili isə risklərin kəmiyyətcə ifadə olunmasına, onların təhlili və müqayisəsinə yönəlmişdir. Riskin keyfiyyət təhlili zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- statistik metod;
- xərclərin məqsədyönlülüyünün təhlili;
- ekspert qiymətləndirməsi metodu;
- analitik metodlar;

- analogiya metodu;
- müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili və onun tədiyyə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Şəkil1.1.

Riskin təhlilinin blok-sxemi

Ümumiyyətlə, riskin təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması barədə ədəbiyyatları nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda “risk” anlayışının vacib ümumi qəbul olunmuş vahid tərifinə yoxdur. Hələ bu hadisə riskin

Ümumiləşdirilmiş göstəricisini hesablamağa imkan verən ayrı-ayrı nəzəri və praktiki hallar üçün məqbul şəkildə formulə edilməmişdir. Digər tərəfdən, riskin konkret şəraitdə konkret səviyyəsinin müəyyən olunması üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər yoxdur. Riskin kəmiyyət qiymətləndirilməsinə əsaslanan norma və qaydaları formalaşdırmağa imkan verən normativ hüquqi konsepsiya da hələ işlənilməmişdir.

1.2. İqtisadi risklərin təsnifatı

Sahibkarlar öz fəaliyyətləri prosesində müxtəlif risk növlərinin məcmusu ilə qarşılaşırlar. Həmin risklər yarandığı yer və vaxt, onların səviyyəsinə təsir göstərən xarici və daxili amillərin məcmusu, təhlili üsulu və ifadə metodlarına görə fərqlənir.

Adətən bütün risk növləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərir. Bunlar riskin optimallaşdırılması üzrə qərarların qəbulunu çətinləşdirir və konkret risklərin tərkibinin dərin təhlilini, onların səbəblərinin və meydana çıxması amillərinin müəyyən olunmasını tələb edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatlarda sahibkarlıq risklərinin konkret bir sistemi yoxdur. Risklərin təsnifatına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur ki, onlar da adətən təsnifatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir.

Risklərin təsnifatının əsasını təşkil edən vacib elementlər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- yaranması tarixi;
- yaranmasının əsas amilləri;
- uçot xarakteri;
- nəticələrinin xarakteri;
- yaranma sahəsi və s.

Yaranma vaxtına görə risklərin retrospektiv, cari və perspektiv növlərini ayırmaq olar. Burada retrospektiv risklərin, onların xarakteri və aşağı salınması üsullarının təhlili cari və perspektiv riskləri daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Yaranmasının əsas amillərinə görə risklər siyasi və iqtisadi (kommersiya) kimi iki yerə bölünür. Siyasi risklər sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən siyasi şəraitin

dəyişilməsi (sərhədlərin bağlanması, əmtəələrin başqa ölkələrə çıxarılmasının qadağan olunması, ölkə ərazisində hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi və s.) ilə əlaqədardır. Siyasi riskləri dörd qrupa bölmək olar:

- adekvat kompensasiya olunmadan milliləşdirmə və ekspropriasiya riski;
- yerli valyutanın konvertləşdirilməsinə qoyulan mümkün məhdudiyətlərlə əlaqədar olan transfert riski;
- kontragent-kompaniyanın yerləşdiyi ölkənin hakimiyyət strukturlarının fəaliyyəti nəticəsində müqavilənin pozulması riski;
- hərbi əməliyyatlar və vətəndaş qarşıdurmaları nəticəsində yaranan hərcmərclik riski.

Siyasi riskləri şərti olaraq milli, regional və beynəlxalq siyasi risklərə bölmək olar. Milli siyasi risklər ölkə daxilindəki qeyri-sabit siyasi şəraiti ifadə edir. Bu şərait sahibkarların, firmaların iqtisadi fəaliyyətlərinin nəticələrinə mənfi təsir göstərir, onların müflisləşməsinə qədər maliyyə vəziyyətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Burada ən çox əziyyət çəkən kiçik müəssisələrdir. Belə ki, ölkə daxilində təsərrüfat əlaqələrinin pozulması onların xammal, material və avadanlıqla təchizatını pisləşdirir.

Regional siyasi risk müəyyən regionda siyasi şəraitin qeyri-sabitliyi deməkdir. Burada sahibkarların müəyyən itkilərə məruz qalmaları ehtimalı həmin regionda baş verə biləcək hərbi əməliyyatlarla daha çox əlaqədardır.

Beynəlxalq siyasi risk isə beynəlxalq bazara çıxışı olan firmalar və ya xarici tərəfdaşları olan firmaların fəaliyyəti zamanı nəzərə alınmalıdır.

Siyasi risklər sahibkarların bilavasitə təsir göstərə bilmədiyi risklərdir. Odur ki, belə risklərin meydana çıxması sahibkarın fəaliyyətindən asılı deyil.

İqtisadi risklər müəssisə və ya ölkə iqtisadiyyatında əlverişli olmayan dəyişikliklərlə şərtlənir. İqtisadi risklərin ən geniş yayılmış növü bazar konyunkturasının dəyişilməsi, balanslaşdırılmamış likvidlik (tədiyyə öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinin mümkün olmaması), idarəetmə səviyyəsinin dəyişməsi və s. ilə əlaqədar fərdi risklərdir. Bu risk növləri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və əksər hallarda təcrübədə onların bir-birindən ayrılması çox çətindir.

Uçot xarakterinə görə risklər daxili və xarici risklərə bölünür. Xarici risklərə müəssisənin fəaliyyəti və ya onunla təmasda olan auditoriya ilə bilavasitə bağlı olmayan risklər aid edilir. Xarici risklərin səviyyəsinə çox sayda siyasi, iqtisadi, demoqrafik, sosial, coğrafi və s. amillər təsir göstərir. Daxili risklərə müəssisənin özünün və onunla təmasda olan auditoriyanın fəaliyyəti ilə şərtlənən risklər aiddir. Bu risklərin səviyyəsinə müəssisə rəhbərliyinin işgüzar aktivliyi, optimal marketing strategiyasının, siyasətinin və taktikasının seçimi və istehsal potensialı, texniki təchizat, ixtisaslaşma dərəcəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, texniki təhlükəsizlik kimi digər amillər təsir göstərir.

Nəticələrin xarakterinə görə risklər xalis və spekulativ kimi müəyyənləşdirilir.

Xalis risklər (ədəbiyyatlarda onları bəzən sadə və ya statik adlandırırlar) praktiki olaraq həmişə özlərində sahibkarlıq fəaliyyəti üçün itkiləri daşması ilə xarakterizə olunur. Xalis risklərin səbəblərindən biri kimi təbii fəlakətlər, müharibələr, bədbəxt hadisələr, cinayətkar hərəkətlər, müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətsizliyi və s. göstərilir.

Spekulativ risklər (ədəbiyyatlarda onları dinamik və ya kommersion riskləri adlandırırlar) onunla xarakterizə olunur ki, onlar özlərində sahibkar üçün həm itkiləri, həm də əlavə mənfəəti daşıyır. Spekulativ risklərin səbəbləri bazar konyunkturunun dəyişməsi, valyuta kurslarının dəyişməsi, vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi və s. ola bilər.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətində qiymətli kağızların investisiyalaşması və ya "portfel riski"ni ayırmaq olar. Bu risk konkret qiymətli kağızların və formalaşmış qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliyinin azalması riskinin dərəcəsini xarakterizə edir.

Risklər digər əlamətlərə görə də təsnifləşdirilə bilər. Məsələn, dinamik və statik, mütləq və nisbi.

Dinamik risklər – idarəetmə qərarlarının qəbulu nəticəsində və ya ictimai həyatın iqtisadi, siyasi və digər sahələrində baş verən gözlənilməz dəyişikliklər riskidir. Belə dəyişikliklər itkilərlə bərabər əlavə gəlir də gətirə bilər.

Statik risk - mülkiyyətə ziyan vurulması, həmçinin müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətini itirməsi ucbatından gəlirin itirilməsi nəticəsində yaranır. Bu risk yalnız itkilərə gətirir.

Mütləq risk – pul vahidləri ilə (manat, dollar və s.); nisbi risk isə vahidlərlə və ya faizlə qiymətləndirilir. Məsələn, sahibkarlıqda riski müəyyən kəmiyyətlə - itkilərin cəmi ilə və nisbi kəmiyyətlə - riskin dərəcəsi ilə, yəni nəzərdə tutulan tədbirin və ya gözlənilən gəlir səviyyəsinin alınmaması ehtimalının ölçüsü ilə ifadə etmək olar. Hər iki göstərici vacib hesab olunur və mütləq və ya nisbi risk barəsində informasiyanın daşıyıcısıdır [22, s. 13].

Risqlərin ən böyük təsnifat qrupu yaranma sahəsinə görədir. Onun əsasında isə fəaliyyət dairələri dayanır.

Riskin ifadə xüsusiyyətləri yalnız risk fəaliyyətinin konkret olaraq hansı subyekt tərəfindən həyata keçirilməsi ilə deyil, həm də bu fəaliyyətin tətbiqi sahəsinin necə olması ilə əlaqədardır. Burada sahənin vəziyyəti qiymət və qeyri-qiymət rəqabətinin səviyyəsi ilə, sahəyə daxil olmanın asan və ya çətin olması ilə müəyyən olunur.

Adətən sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı əsas növlərini ayırırlar:

- İstehsal – sahibkar sahibkarlıq amilləri kimi bilavasitə əmək alətləri və cismləri, işçi qüvvəsindən istifadə edir, sonradan istehlakçıya satmaq üçün məhsul, əmtəə, xidmət, informasiya mənəvi dəyərləri istehsal edir.

- Kommersiya – sahibkar başqalarından aldığı hazır məhsulları istehlakçılara sataraq kommersant rolunda çıxış edir. Belə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərildiyi zaman mənfəət əmtəənin əldə olunduğu qiymətlə satış qiyməti arasındakı fərqdən yaranır.

- Maliyyə - elə bir xüsusi kommersiya sahibkarlığıdır ki, alqı-satqı predmeti kimi sahibkar tərəfindən istehlakçıya (alıcıya) satılan və ya ona kredit şəklində təqdim olunan pul və qiymətli kağızlar çıxış edir.

Maliyyə (və ya maliyyə-kredit) sahibkarlığı mahiyyəti etibarlı ilə bir pul vəsaitinin başqa vəsaitlə satışından ibarətdir.

Sahibkarın mənfəəti maliyyə resurslarının faiz tutmaq və əlavə kapital əldə etməklə satış nəticəsində formalaşır. Lakin belə xarakteristikahamı tərəfindən qəbul

olunmur. Buna misal olaraq bütün fəaliyyət növlərinin həmin tərifə uyğun olmadığı bankları göstərmək olar.

- Vasitəçilik fəaliyyəti – sahibkar nə özü istehsal edir, nə də ki, satır. O, yalnız əmtəə-pul əməliyyatlarında əmtəə mübadiləsi prosesinin əlaqələndirici halqası olan vasitəçi rolunda çıxış edir. Burada əsas məqsəd və fəaliyyət predmeti razılaşmada maraqlı olan iki tərəfi birləşdirməkdən ibarətdir. Belə xidmətlərin göstərilməsinə görə sahibkar gəlir əldə edir.

- Sığortalama – sahibkar əmlakın, qiymətlilərin, həyatın bədbəxt hadisə nəticəsində itirilməsi zamanı müəyyən haqq müqabilində istehlakçıya (sığortalanan) kompensasiya ödəməyə təminat verir. Sahibkar (sığortalayan) sığorta ödəməsinə alır və yalnız müəyyən hallarda geri qaytarır. Belə halların baş vermə ehtimalı adətən çox kiçik olduğundan ödəmələrin sahibkara qalan hissəsi onun gəlirini təşkil edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahələrinə uyğun olaraq istehsal, kommersiya, maliyyə və sığorta risklərini fərqləndirirlər.

İstehsal riski bilavasitə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. İstehsal riski müəssisə tərəfindən ətraf mühitin mənfi təsiri nəticəsində əmtəələrin istehsalı, xidmətlərin göstərilməsi və istehsal fəaliyyətinin digər növləri, həmçinin yeni texnika və texnologiyadan, əsas və dövrüyyə fondlarından, xammaldan, iş vaxtından qeyri-adekvat istifadə üzrə plan və öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədardır. İstehsal riskinin yaranmasının əsas səbəblərindən istehsalın nəzərdə tutulan həcmnin azaldılması, maddi (və ya) digər xərclərin artması, vergi və ödəmələrin böyük həcmi, avadanlığın korlanması və s. də göstərilə bilər.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətində risklər məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınması və onların reallaşdırılması zamanı əldə olunacaq mənfəətin hesablanması nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman risklərə iki nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar:

- Birincisi, istehsala çəkilən xərclər baxımından. Bu zaman xərclərin artım riski, o cümlədən, xammalın qiyməti, işçilərin əməkhaqqı ilə bağlı xərclərin nəzərə alınması zamanı risklərin müəyyən olunması vacibdir.

- İkincisi isə, müştərilər, alıcılar nöqtəyi-nəzərindən. Bu zaman məhsul və ya xidmətin reallaşdırılması nəticəsində əldə ediləcək gəlirin hesablanması və məhsulun həyat dövrü bitməmiş yeni məhsulun bazara çıxarılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından zəruridir.

Bir çox hallarda istehlakçının seçimi istehsalçı üçün qeyri-müəyyən olduğundan, istehsalla bağlı qəbul edilən qərarlar risklə birbaşa əlaqəli olur. Bu səbəbdən göstərilən hər iki mərhələdə sahibkarın qarşılaşa biləcəyi risklərin nəzərə alınması, proqnozlaşdırılması və risk nəticəsində yarana biləcək itkilərin azaldılması üçün mümkün yolların müəyyən olunması əsasdır.

Müəssisənin (sənaye müəssisəsinin) təsərrüfat fəaliyyətində aşağıdakı risk növlərini ayırmaq olar:

- Müəssisənin tam bağlanması riski;
- Müqavilələrin bağlanmaması riski;
- Tərəfdaşlar tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması riski;
- Satılan məhsulun haqqının ödənilməməsi və ya onun geri qaytarılması riski;
- Qiymət riski;
- Pul vəsaitlərinin, kreditlərinin vaxtında alınmaması riski;
- Müəssisənin özünün və tərəfdaşlarının müflisləşməsi riski və s.

Kommersiya riski – sahibkar tərəfindən əldə olunan və ya istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin reallaşması prosesində yaranan riskdir. Kommersiya riskinin səbəbləri aşağıdakılardır: konyunkturun dəyişməsi və ya digər səbəblərdən reallaşma həcminin azalması, əmtəələrin alış qiymətinin yüksəlməsi, tədavül prosesində əmtəələrin itkisi, tədavül xərclərinin artması və s.

Kommersiya riskinə aşağıdakılar daxildir:

- əmtəənin və ya xidmətin bazarda reallaşdırılması ilə əlaqədar bazarda yaranan risk;
- nəqliyyat xərcləri ilə əlaqədar yaranan risk;
- əmtəə və ya xidmətin alıcı tərəfindən qəbul edilməsi ilə bağlı yaranan risk;
- alıcının tədiyyə qabiliyyəti ilə əlaqədar yaranan risk;
- fors-major hallarla bağlı yaranan risk.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda kommersion riski sahibkarlıq riski ilə eyniləşdirilir.

Lakin əslində, kommersion riski sahibkarlıq riskinin növlərindən biridir.

Maliyyə riski – firma tərəfindən öz maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Maliyyə riski qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların nəticəsində ziyanın olmasıdır, yəni bu risk maliyyə əməliyyatlarının öz təbiətindən irəli gəlir. Maliyyə riskinin əsas səbəbləri investisiya-maliyyə portfelinin qiymətdən düşməsi, müharibələr, fəlakətlər və s. ola bilər. Maliyyə risklərinə kredit riskini, faiz riskini, valyuta riskini aid etmək olar.

Kredit riski borc sahiblərinin öz əsas borclarının və kreditə görə ödənen faizlərin verdikləri kreditlərə görə aldıkları faizlə müqayisədə artması nəticəsində itkilərlə üzləşməsi təhlükəsidir. Valyuta riskləri isə bir xarici valyutanın digərinə nəzərən, həmçinin beynəlxalq iqtisadi, kredit və digər valyuta əməliyyatlarının aparılması zamanı milli valyutanın kursunun dəyişməsi ilə əlaqədar olan valyuta itkiləri təhlükəsini ifadə edir.

Valyuta riskinin də birbaşa iqtisadi risk, köçürmə riski və sövdələşmə riski kimi növlərini ayırmaq olar. Birbaşa iqtisadi risk gələcək əməliyyatlar üzrə gəlirliyin dəyişməsi təhlükəsini ifadə edir. Köçürmə riski və sövdələşmə riski valyuta kursunun gələcək dəyərinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədar sövdələşmələrin sərfəliyinə təsiri nəticəsində meydana çıxır. Valyuta risklərinin həm də idxal və ixrac növlərini ayırırlar. Sığorta riski – nəzərdə tutulmuş sığorta şərtlərinin, hadisənin baş verməsi riskidir. Bunun nəticəsində sığortalayan sığorta müqaviləsinin bağlanması ərafəsində, həm də digər – yenidən sığortalama, sığorta fəaliyyətindən doğan itkilərdir. Sığorta riskinin əsas səbəbləri düzgün müəyyən olunmamış sığorta tarifləri, sığortalayanın düzgün seçilməmiş metodologiyası, müharibələr, fəlakətlər və s.-dir.

1.3. Sahibkarlıq riski və onun iqtisadi fəaliyyətə təsiri

İqtisadi nəzəriyyənin klassikləri sahibkarlıq fəaliyyətindən ayrılmaz olduğunu müəyyən etmişdir. Sahibkarlıq nəzəriyyəsi və təcrübəsinin əsası riskin nəticələrinin

mümkün qədər azaldılması, riskin hesablanması, gözlənilməz xərclərin minimallaşdırılmasına yönəlmiş tədbirlərin hazırlanması kimi müəyyən olunur.

Risk kateqoriyasının ümumiliyini nəzərə alaraq iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən növündə əmtəələrin, xidmətlərin istehsalı, onların reallaşdırılması, əmtəə-pul və maliyyə əməliyyatları, kommersiya, elmi-texniki layihələrin işlənməsi və reallaşdırılması ilə əlaqədar yaranan sahibkarlıq riski anlayışı meydana gəlmişdir. Bununla əlaqədar olaraq istehsal, innovasiya, kommersiya, maliyyə, sahəvi və digər risk növlərini fərqləndirirlər. Təsərrüfat risklərinin əlamətləri üzrə çoxsaylı təsnifatı məlumdur. Bunlardan yaranma təbiəti, problemin həlli mərhələsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyası, yaranma sahəsi, sığorta imkanları, sahibkarlıq növləri, diversifikasiya imkanları və s. göstərmək olar.

Sahibkarlıq nəzəriyyəsində sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti və növlərinin genezisinin sahibkarlıq risklərinin təkamülü ilə qarşılıqlı əlaqəsi kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Qrafik 1.1.-də buna cəhd edilmişdir.

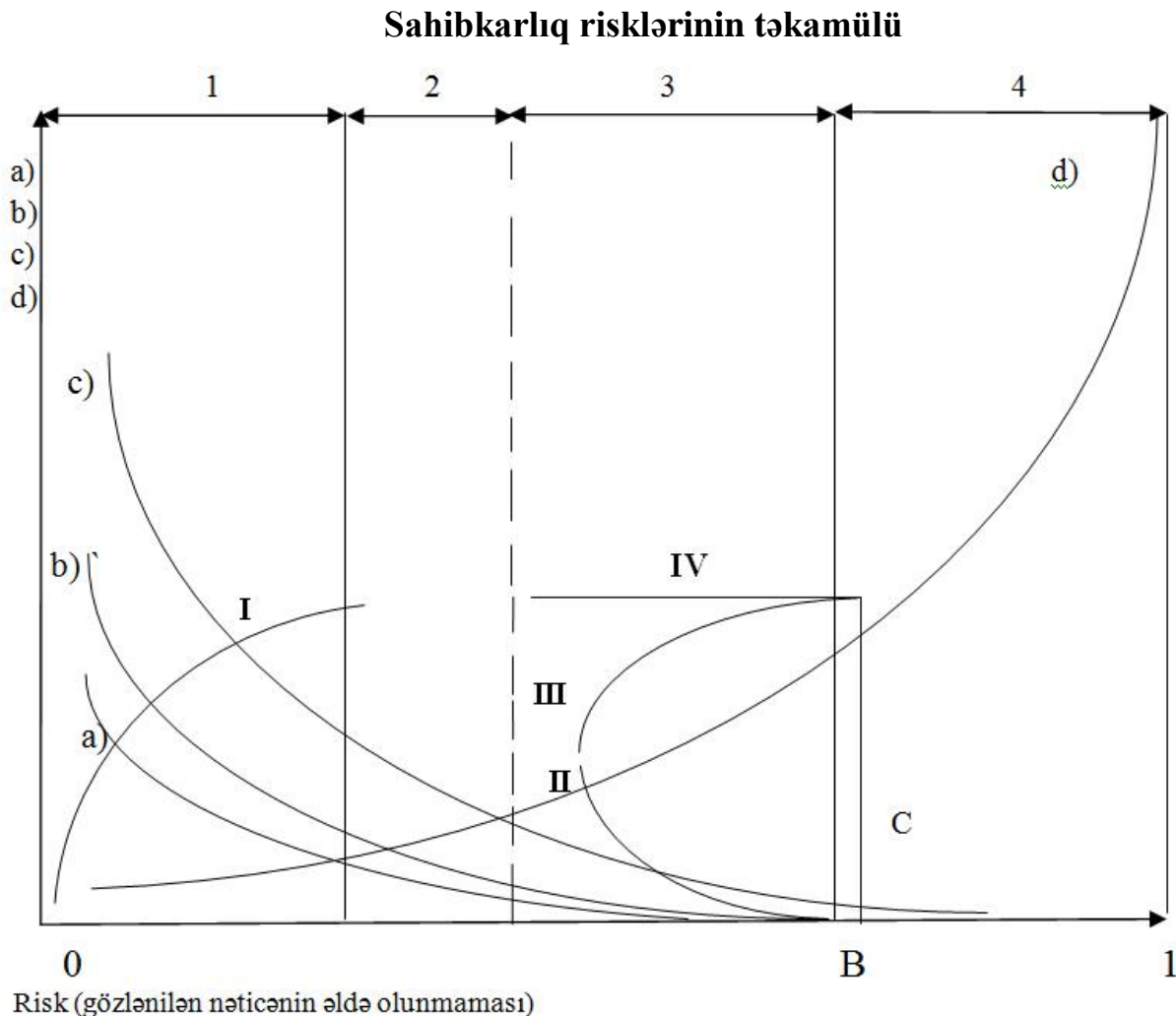
Burada

- a) - birinci sənaye inqilabınadək olan dövrdə sahibkarlıq riskləri;
- b) - ikinci sənaye inqilabı dövründə sahibkarlıq riskləri;
- c) - elmi-texniki inqilab dövründə sahibkarlıq riskləri;
- d) - sahibkarlıq gəliridir.

Sahə 1-də minimal risklərlə xarakterizə olunan ticarət-kommersiya.

Vasitəçilik fəaliyyəti; sahə 4-də elmi-texniki işləmələr və xüsusilə mürəkkəb investisiya layihələri ilə əlaqədar olan “vençur” kapitalının (risk kapitalının) qoyuluşu riski yerləşir. Aralıq sahələr isə ənənəvi istehsal və investisiya, maliyyə sahələrində mürəkkəb olmayan innovasiya fəaliyyətini əks etdirir. Sahələr arasında sərhədlər o qədər də dəqiq deyil və dəyişə bilər. Özü də bu yalnız çoxsaylı daxili və xarici amillərdən deyil, həm də risklərin idarə olunması üzrə həyata keçirilən tədbirlərdən asılıdır [19, s. 98].

Qrafik 1.1.

Fəaliyyət növlərinə görə sahibkarlar risk şkalasında minimal risklər sahəsində ən böyük sıxlıqla, risklərin artması ilə isə azalan sıxlıqla yerləşirlər. Bu asılılığın və sahibkarların fəaliyyət növləri üzrə yerləşmə sıxlığının a)-dan b)-yə doğru (ox I) artmasının, həmçinin maksimal risklərə doğru sahibkarlıq aktivliyinin genişlənməsinin tarixi təkamülü baş verir. Birinci sənaye inqilabına qədər olan dövrdə əsas risklər vasitəçilik və fərdi istehsalın təşkili sahəsində; iki sənaye inqilabı arasında olan dövrdə investisiya fəaliyyəti sahəsinin genişlənməsi; elmi-texniki inqilab dövründə isə innovasiya sahibkarlığı sahəsində cəmləşmişdir. Sahibkarların sıxlığının artması ilə onların ilkin risklər sahəsindəki fəaliyyətləri psixoloji və təsərrüfatçılıq şərtlərinə görə yavaş-yavaş adi bir işə çevrilmişdir.

Burada hər şeydən əvvəl risklərin idarə olunması metodları sistemi formalaşmağa başlamışdır.

Dövlət mərkəzləşdirilmiş və iqtisadi idarəetmə metodları ilə bütün təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin sıxlığının təkamülünə (oxI) və ayrıca olaraq innovasiya proseslərinə (BC sərhəddi, oxII) təsir göstərə bilər. Bu zaman innovasiyaların diffuziyası üzrə gözlənilən nəticələrin müəyyən dərəcədə azalması baş verir (ox III). Halbuki innovasiya fəaliyyətinin hər bir subyekti ilkin olaraq nəticənin gözlənilməsini saxlamağa çalışır (A nöqtəsi, ox IV).

İqtisadiyyatda sahibkarlıq anlayışına iki yanaşma nəzərə çarpır.

Cədvəl 1.1.

Risk şkalasında sahibkarlıq fəaliyyətinin funksional tipologiyası

Sahibkarlıq (biznes)				
Biznes		Bilavasitə sahibkarlıq		
Vasitəçilik fəaliyyəti		İstehsal sahibkarlığı		
Əmtəə və xidmətlərin pərakəndə ticarəti	Əmtəələrin topdansatış ticarəti	Əmtəə və xidmətlərin istehsalı sahəsində maliyyə-kredit fəaliyyəti	Əmtəələrin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi	Əmtəə və xidmətlərin istehsalı sahəsində innovasiya fəaliyyəti
0		0,5	1	

Risk şkalası

Əgər risk gözlənilən nəticənin (gəlirin, mənfəətin) əldə olunmaması ehtimalına bərabər götürülürsə, təsərrüfat fəaliyyəti növlərini müəyyən şərtliliklə onların artması ilə 0-dan 1-dək risk şkalasında yerləşdirmək olar.

Cədvəl 1.1.-ə əsasən risk şkalasında birinci yanaşmanın aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur:

- Sahibkarlığın növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, bu və ya digər fəaliyyət növünün, məsələn, bank fəaliyyəti və ya müasir korporasiyalarda menecerlərin fəaliyyəti, sahibkarlığa münasibəti məsələlərinin həlli;

- Risklərin miqyası və xüsusi yüksək riskli fəaliyyət növlərində motivlərin gücləndirilməsi üzrə əlavə tədbirlərin görülməsindən asılı olaraq istehsal

investisiyalaşdırılmasında və innovasiya sahibkarlığında sahibkarlıq fəaliyyətinin motivləri xüsusiyyətlərinin aşkarlanması;

- Risklərin dərəcəsinə görə ölkədə sahibkarlığın vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və risk şkalasının müxtəlif sahələrində dövlət tənzimlənməsinin dərəcə və üsulları da daxil olmaqla onun inkişaf prioritetləri üzrə mülahizələrin əsaslandırılmasının gücləndirilməsi.

FƏSİL II. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN İQTİSADI RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI

2.1. Risklərin yaranması şəraitinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Risk və qeyri-müəyyənlik təbii baş verən hadisələrin subyektiv və obyektiv aspektləridir. İqtisadi fəaliyyətdə riskin effektini qeyri-müəyyənliyin psixoloji təsiri vasitəsilə göstərmək mümkündür. Qeyri-müəyyənlik artdıqca risk də artır. İnsanlar əsasən qeyri-müəyyənlikdən çəkinirlər. Buna görə də müəyyən daha aşağı miqdarda müəyyən gəliri, çox zaman daha yüksək qeyri-müəyyən gəlirdən üstün tuturlar. Məsələn, 5% dəqiq gəlirə daha çox üstünlük veriləcək, nəinki 10% qeyri-müəyyən gəlirə. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir insanın risk məhdudiyyəti müxtəlifdir. Ola bilər ki, bu fəaliyyət sahəsindən də asılı olsun. Müşahidə olunmuşdur ki, əksərən riskdən çəkinən insanlar çox zaman gəlir səviyyəsi daha aşağı olsa belə stabil əməkhaqqı olan, davamlı işlərə daha çox üstünlük verirlər.

Riskin təsiri həmçinin obyektiv riskin subyektiv qiymətləndirilməsindən də asılı ola bilər (insanın mənəvi xüsusiyyətlərindən və əqlindən asılı olaraq). Bu baxımdan azart və ehtiyatlı insanları fərqləndirə bilərik. Bəziləri üçün risk özü cəlbedici olur və fəaliyyətə başlamaq üçün stimül kimi çıxış edir. Hətta baxmayaraq ki onlar fəaliyyət nəticəsində itkilərlə üzləşəcəklər.

Birinci tip insanlarda azart instinkti biznes instinktinə üstün gəlir. Onlar arasında fərq şəxsi münasibətlər sahəsinə aid ola bilər. Biznesmenin fəaliyyəti "qumarbazdan" daha az riskli olacaq. Çünki biznes fəaliyyətində yüksək risk daha yüksək qazanc üçündür. Hərdən isə riskin subyektiv dəyərləndirilməsi var-dövlətin həcmindən asılı olur. Məsələn daha varlı olan insan daha az varlı olan insanla müqayisədə eyni miqdar vəsait üçün daha az risk edəcək. Çünki marjinal faydalılıq azalır. Hərdən elə ola bilər ki, eyni insan müxtəlif riskləri müxtəlif cür qəbul etsin. Bu ola bilər qeyri-iqtisadi düşüncədən asılı olaraq, sərmayələrin qeyri-müəyyən formasından, risklərin təbiətindən asılı olsun.

A.Smit qazanılacaq məbləğin həcmi ilə qazanılma şansı arasındakı fərqi belə göstərmişdir: kiçik məbləğ qazanmağa böyük şans və böyük məbləğ qazanmağa kiçik şans. Axırındasında insanlar həddindən artıq çox götürməyə hazırdırlar. Həmçinin insanlar üçün iqtisadi şərait dəyişdikcə, riskə münasibət də dəyişir.

İqtisadi fəaliyyətdə qeyri-müəyyənlik cəmiyyətə ziyan vurur. Müəyyən mənada bizim üzləşəcəyimiz zərərlə bağlı məlumatımızın olması bizim üçün qeyri-müəyyənlikdən daha yaxşı hal hesab oluna bilər. Çünki məlum olan zərərlərin aradan qaldırılması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilə bilər. Ancaq qeyri-müəyyənlik olduğu zaman hadisənin baş vermə şərtləri və nəticə arasındakı əlaqə ilə bağlı dəqiq fikir söyləmək və konkret hansı tənzimləyici yaxud qabaqlayıcı tədbirin seçilməsinin düzgün olmasını əvvəlcədən müəyyən etmək demək olar ki, mümkün deyil. Ona görə də əksər insanlar qeyri-müəyyənliyi qəbul etməyə hazır deyillər.

Risk haqqında onu deyə bilərik ki, risk kapital yığımına təsir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ dinamik cəmiyyətə aiddir. Statik cəmiyyətdə gəlirlilik səviyyəsi bütün sahələrdə eynidir. Ona görə də iqtisadiyyatın bütün sahələrində sərmayə riskli sahələrə yatırılmayacaq. Risk ən azı əlavə 2% qazanc gətirməlidir ki, sahibkar (biznesmen) riski öz üzərinə götürsün.

Həmçinin azalan son faydalılıq qanunu da risk götürmə qabiliyyətinə təsir edir. Qazandığımız 10.000 manatın son faydalılığı əks halda itirəcəyimiz 10.000 manatın son faydalılığından daha aşağı olacaqdır. Bu halda cəmi 10.000 manatı olan şəxs 10.000 manat itirmə ehtimalının olduğu 20.000 manat vəsaiti olan şəxsə nisbətən aşağı risk götürmə qabiliyyətinə malikdir.

Əgər sərmayəni iki qrupa bölsək: birində risk ikincidən iki dəfə çox olsa, o zaman sərmayə elə bölünəcək ki, birincisində məhsuldarlıq ikincidən iki dəfə çox olacaqdır (dinamik cəmiyyət üçün).

Risklərin dəyəri qrupların arasında fərq kimi götürülə bilməz (yəni ki, yaranan var-dövlət arasında fərq). Bir qrupda azalan məhsuldarlıq başqa qrupda yaranan məhsuldarlıq hesabına kompensasiya edilir.

Eyni zamanda qeyri-müəyyənlik ilə bağlı yaranan ziyanı kapital itkisi ilə qarışdırmaq düzgün deyil. Qeyri-müəyyənlik ilə bağlı olan var dövlət arta bilər, ya da

qeyri-produktiv istifadə edilərsə, azalacaq. Ona görə də deyə bilərik ki, produktiv istifadə var dövləti artırır. Məhz bu iki məqam arasındakı fərq riskin dəyəri adlandırılır. (statik cəmiyyətdə)

Risk və qeyri-müəyyənlik cəmiyyət üçün bir yüküdür. Ancaq risk olmasa hər şeyin yaxşı olacağını söyləmək də düzgün olmazdı. Məhz əlavə qazancın mümkünlüyü cəmiyyəti məcbur edir ki, riskə getsin və yalnız təhlükəsiz sərmayələr ilə məşğul olmasın.

Riskin müxtəlif qrup insanlara təsiri haqqında danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, işçiyə risk təsir etmir. Onun gəliri həm yüksək riskli, həm də aşağı riskli sahədə eyni olacaq. Əlbəttə kapitalla bu aid deyil. Risk çox olsa, əlavə qazanc da olacaq. Müəyyən mənada riskli sahədə olan kapital ictimai mənafeyə xidmət rolunu daşıyır və əlavə qazanc əldə edilir [21, s. 19].

Antik cəmiyyətdə risk əsasən istehlakçının üzərinə düşür. Çünki əlavə qazanc yalnız daha yüksək qiymətlər vasitəsilə qazanıla bilirdi. Bu da riskin cəmiyyət üçün dəyəridir. Eyni zamanda cəmiyyət üçün müəyyən kompensasiya olmalıdır. Belə ki, qeyri-risksiz sahələrdə istehsal olunan əmtəələr daha aşağı qiymətlə satılır. Onların qiyməti arasındakı fərq istehlakçının ziyanıdır. Həmçinin istehlakçılara riskin təsiri də müxtəlifdir (istehlakdan asılı olaraq).

Risk iqtisadi aktivliyə qeyri-müəyyənliyin psixoloji təsiri vasitəsilə təsir edir. Dinamik cəmiyyətdə qeyri-müəyyənliyin təsiri kapital yığıcı templərinin azalmasında özünü büruzə verir. Statik cəmiyyətdə məhsuldarlığa təsir edir, çünki risk bərabər bölünür.

İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində idarəetmə qərarlarına risklər müəyyən qədər təsir göstərir. Bu zaman idarəetmə qərarlarında və təsərrüfat fəaliyyətində risklərin hansı dərəcədə nəzərə alınması risklərin və risk dərəcələrinin qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Risklərin qiymətləndirilməsi idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərə növündən asılı olaraq riskin nə zaman, hansı üsul və vasitələrlə idarə edilməsinin zəruriliyi barədə vacib informasiya verir. Əgər riskin qiymətləndirilməsi prosesi

tələblərə uyğun və lazımı səviyyədə olarsa, proses nəticəsində önəmli yanlılıqlarla nəticələnə biləcək riskləri əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün olacaqdır.

İdarəedici tərəfin fəaliyyəti baxımından, risklərə nəzarət edən şəxslər aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

- maliyyə hesabatlarına dair idarəetmə risklərinin necə müəyyən edilməsini;
- risklərin vacibliyinin necə müəyyən edilməsini;
- baş vermə ehtimalının necə qiymətləndirildiyi;
- onları idarə etmək üçün tətbiq ediləcək tədbirlərə nəyə əsasən qərar verilməsi.

Riskin qiymətləndirilmə müddəti adətən, fəaliyyət mühitindəki dəyişikliklər, yeni qəbul edilmiş işçilər, yeni və ya yeniləşdirilmiş informasiya sistemləri, sürətli böyümə, yeni texnologiya, yeni iş modelləri, məhsullar və ya fəaliyyətlər, təşkilati quruluş, genişləndirilmiş xarici əməliyyatlar və yeni mühasibatlıq məlumatlandırmaqlarını nəzərə alır.

Risklərin qiymətləndirilməsi üçün vacib məsələlərdən biri risklərin təhlilidir. Risklər hadisənin təsiri və ehtimalının mümkünlüyünə əsasən təhlil edilir.

Risklərin təhlili çox mürəkkəb və əməktutumlu iş olduğundan çox vaxt tədqiqatçılar keyfiyyət təhlili ilə kifayətlənirlər. Buna görə də, indi əsas güc mürəkkəb modellərin qurulmasına deyil, risk amillərinin dəqiq təsvirinə, onların axtarışına, sistemləşdirilməsinə, təhlilinə və idarə edilməsinə yönəldilir. İqtisadi risklərin təhlil edilməsinin məqsədi yalnız fəaliyyətin daha optimal idarə edilməsinə, bu sahədə təcrübə qazanmağa nail olmaq deyil, həm də onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqdır.

Risklərin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- risk hadisəsinin yaxınlaşmasını və başlanmasını müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq;
- risk amillərini seçmək;
- layihənin reallaşma prosesini modelləşdirmək, xoşagəlməz hadisələrin baş vermə ehtimalını qiymətləndirmək;
- onların təsirini minimumlaşdıran üsulları seçmək və ya müvazinətləşdirici tədbirlər təklif etmək;

- risk amillərinin dinamikasını izləmək və onları lazımi istiqamətdə dəyişmək;
- risk dərəcələrini azaltmağa imkan verən tədbirlər görmək və s.

Risklərin başvermə ehtimalı və müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə təsir etməsi baxımından qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Müəssisənin məruz qala biləcəyi maksimal risk (riskə qarşı müəyyən dərəcədə dözümlülük) limitinin müəyyənləşdirilməsi ilə riskləri idarə etmək üçün risklərin miqdarının müəyyən edilməsi əsasdır. Yayınmaları müəyyənləşdirmək üçün faktiki işin bu limitə qarşı qiymətləndirilməsinə ehtiyac vardır. Risklər ehtimallı, az ehtimallı və ehtimaldan uzaq ola bilər.

Risk qiymətləndirmələrinə əsasən risklər prioritetləşdirilir. Fəaliyyətin nəticəsinə yüksək təsir göstərmə ehtimalı olan risklər dərhal tədbir görməyi tələb edir. Aşağı təsir göstərmə ehtimalı olan risklər dərhal tədbir görməyi tələb etmir.

Risk zəiflətmə tədbirləri, həmçinin, xərc-fayda analizi istifadə olunaraq qiymətləndirilməlidir. Fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı yaranması gözlənilən risklər maddi baxımdan müəyyən olunmalıdır, məsələn, maşının sınımasından yaranan zərər satışda zərər baxımından və ya fabrikdəki qəza səbəbindən işçilərin zədə alması fiziki baxımdan müəyyən olunmalıdır.

Risklər aşağıdakıları müəyyənləşdirməklə sistemə şəkildə tədqiq oluna bilər:

- Riskin nəticəsinin təsviri
- Nəticələrin analizi
- Nəzarətləri əhatə edən zəiflətmə amillərinin analizi
- İmkan xərcləri, real dəyər və itirilmiş gəlirlər də daxil olmaqla dəyər ifadəsi ilə

təsirin müəyyənləşdirilməsi. (jurnaldan MTM)

İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi üsullarının geniş sistemi mövcuddur. Onlara qiymətləndirmənin ekspert, statistik, analitik hesablama və analoq metodları aiddir. Qiymətləndirmənin konkret metodlarının seçilməsi zəruri informasiya bazasının mövcudluğu və menecerlərin ixtisas səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Risklərin qiymətləndirilməsi prosesi üç mərhələdən ibarətdir:

1. Problemin həllinin mümkün variantlarının aşkar edilməsi;

2. Qərarın reallaşdırılması nəticəsində baş verə bilən mümkün iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər nəticələrin (əsasən neqativ nəticələrin) müəyyən edilməsi;

3. Riskin iki qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərindən ibarət olan integral tərəfi.

İqtisadi baxımdan riskin üç dərəcəsi ola bilər: mümkün risk; böhranlı risk; fəlakətli risk. Risk dərəcəsi gözlənilən itkinin baş verməsi ehtimalına hasili kimi müəyyən edilir:

Beləliklə, iqtisadi risk iki toplananın – yanlış qərar nəticəsində yaranan mümkün itkinin və bu qərarın reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəmindən ibarətdir.

Qiymətləndirmənin ekspert metodları risklərin ekspertlərin rəylərinə əsaslanan proqnozlaşdırılması və təhlili metodları qrupudur. Risklərin ekspert qiymətləndirilməsinin daha geniş yayılmış metodlarına “Delfi” metodu, qoşa müqayisə metodu, sıralama metodu və risklərin bal qiymətləndirilməsi metodu aiddir.

Ekspertlərin rəylərini ümumiləşdirən əldə olunmuş qiymətləndirmənin dürüslüyü ekspertlərin ixtisasından, onların mühakimələrinin müstəqilliyindən, eləcə də ekspertizanın aparılmasının metodiki təminatından asılıdır. Alınan kəmiyyətlərin doğruluğu göstəricilərindən biri ekspertlərin rəylərinin razılaşdırılması əmsalidir.

Qiymətləndirmənin statistik metodlarının mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin analogi növlərində yer alan itkilərin statistikasının öyrənilməsindən, itkilərin müəyyən səviyyəsinin yaranması tezliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmənin statistik metodları riskin səviyyəsi barədə kəmiyyət baxımından daha geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir və ona görə də, təcrübədə daha geniş istifadə olunur. Bu metodlardan istifadə zamanı nəticənin orta gözlənilən kəmiyyəti, orta kvadratik kənarlaşma, variasiya əmsalı və digər göstəricilər hesablanır.

Qiymətləndirmənin analitik – hesablama metodları müəssisənin özünün daxili informasiya bazasından istifadə əsasında maliyyə risklərinin yaranması ehtimalını kəmiyyətə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu halda ayrı-ayrı risklərin yaranması ehtimalı müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin göstəricilərindən asılı olaraq müəyyən edilir [11, s. 127].

Qiymətləndirmənin analoq metodları müəssisənin tez-tez təkrar olunan ayrı-ayrı əməliyyatları üzrə risklərin yaranması ehtimalının səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

2.2. Təsərrüfat subyektinin müflisləşmə ehtimalı riskinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Rəqabətin, gözlənilməz vəziyyətlərin meydana gəldiyi bazar şəraitində təsərrüfat, istehsal və kommərsiya fəaliyyətini risklərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Lakin risklərin, daha doğrusu, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər üçün gözlənilməz və arzuolunmaz' halların baş verməsi təhlükəsinin olmaması da iqtisadiyyata ziyan vurur, onun dinamikliyini və səmərəliliyini aşağı salır. İqtisadi inkişafın normal gedişi kifayət qədər tam və müxtəlif risk strategiyaların tələb edir. Bu da hər bir subyektə təsərrüfatçılığın elə zonasında mövqe tutmağa imkan verir ki, burada riskin dərəcəsi həmin subyektin fəaliyyətinə və fərdi keyfiyyətlərinə cavab versin. Riskin mövcudluğu və inkişafın gedişində riskin dərəcəsinin dəyişilməsinin qaçılmazlığı iqtisadiyyatın sahibkarlıq sferasının hərəkətinin daimi və güclü təsirə malik amili kimi çıxış edir.

İstənilən müəssisə özünün istehsal, kommərsiya və sair fəaliyyəti ilə əlaqədar olan risklərə məruz qalır. Hər bir sahibkar qəbul edilən idarəetmə qərarlarının nəticələrinə görə cavab verir. Risk amili sahibkarları məcbur edir ki, maliyyə və maddi resurslara qənaət etsin, yeni layihələrin, kommərsiya sövdələşmələrinin və s. səmərəliliyinin hesablanmasına xüsusi diqqət versin. Sahibkarlıq fəaliyyətində iqtisadiyyatın vəziyyətinin inflyasiya prosesləri, olduqca baha kreditlər və s. ilə müşayiət olunan qeyri-sabit dövrlərində risk amili xüsusilə artır.

Risk dedikdə, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin (idarəetmə qərarları) həyata keçirilməsi və eləcə də idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zamanı yol verilmiş səhvlər və xətlər nəticəsində müəssisəyə dəyəcək zərərin və ya itkilərin ehtimalı başa düşülür.

Xalis risklər zərərin və ya sıfır nəticənin alınması imkanını göstərir. Adətən belə risklərə istehsal və investisiya risklərini aid edirlər.

Möhtəkir riskləri həm müsbət, həm də mənfi nəticələrin alınması ehtimalı ilə ifadə olunur. Maliyyə riskləri bu qrupa aiddir.

İstehsal riski bilavasitə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Adətən istehsal riski dedikdə, müəssisənin sifarişçi ilə kontraktlarının və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ehtimalı, malların və xidmətlərin reallaşdırılmasındakı risklər, qiymət siyasətindəki səhvlər və müflisləşmə riski başa düşülür.

Sənaye müəssisəsinin istehsal fəaliyyətində aşağıdakı riskləri ayırmaq olar:

- mövcud texnologiya üçün zəruri olan materialların, komplektləşdirici detalların və digər ilkin məhsulların gətirilməsi üçün müqavilənin bağlanmasının qeyri-mümkünlüyü nəticəsində müəssisənin tam dayanması riski;

- malgöndərilməsi üçün bağlanmış müqavilələrin pozulması hesabına ilkin materialların alınması ilə əlaqədar risk, eləcə də malgöndərənlərə əvvəlcədən ödənilmə şəklində verilmiş pul vəsaitlərinin qaytarılması riski;

- istehsal olunmuş məhsulların, işlərin və xidmətlərin reallaşdırılması üçün müqavilələrin bağlanması ilə əlaqədar olan, daha doğrusu, satışın tam və qismən pozulması hesabına risk;

- yüklənib göndərilmiş məhsul üçün pul vəsaitlərinin alınmaması və ya vaxtında alınmaması ilə əlaqədar risk;

- alınmış və dəyəri ödənilmiş məhsuldan alıcının imtina etməsi ilə əlaqədar risk və ya geri qaytarılma riski;

- istiqrazların, investisiyaların və ya kreditlərin verilməsi haqqında bağlanmış müqavilələrin pozulması ilə bağlı risk;

- müəssisənin reallaşdırdığı məhsul və xidmətlər üçün qiymətin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar risk, eləcə də lazımi istehsal vasitələri, istifadə olunan xammal, materiallar, yanacaq, enerji, iş qüvvəsi və kapital (kreditlər üzrə faiz dərəcələri şəklində) üçün qiymətlərin müəyyən edilməsində risk. Bir sıra hesablamalara görə satılıq məhsulun qiymətində 1% ölçüsündəki xəta, məhsulun satışından əldə edilən gəliri 1%-dən çox azaldır. Əgər bu məhsullara tələb elastikdirsə, onda itkilər 2-3% təşkil edə bilər. Məhsulun rentabelliyi 10-12% olduqda məhsulun qiymətində 1%

səhv mənfəətdə 5-10% itkiyə gətirib çıxarar. İnflyasiya şəraitində qiymət riski əhəmiyyətli dərəcədə artır.

-həm işgüzar tərəfdaşların, həm də müəssisənin özünün müflisləşməsi ilə əlaqədar olan risk.

Maliyyə riski maliyyə-kredit və birja sferasında hər hansı bir əməliyyatın aparılması, qiymətli kağızlarla əməliyyatların baş verməsi nəticəsində zərərin yaranması ehtimalıdır, daha doğrusu, maliyyə əməliyyatlarının təbiətindən doğan riskdir. Maliyyə risklərinə kredit riski, valyuta riski, itirilmiş maliyyə səmərəsi riski daxildir[24].

Kredit (investisiya) riski borcalan tərəfindən əsas borcun və kreditə görə hesablanmış faizlərin ödənilməsi ilə əlaqədardır. Faiz riski cəlb olunmuş vəsaitlərə görə ödənilən faiz dərəcələrinin verilmiş kreditlər üzrə dərəcələrindən yüksək olması nəticəsində kommersiya banklarının, kredit müəssisələrinin və investisiya fondlarının itkiləri ilə bağlı təhlükədir. Valyuta riskləri xarici iqtisadi, kredit və digər valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı bir ölkənin valyutasının məzənnəsinə, o cümlədən milli valyutaya məzənnəsinə görə dəyişikliklərlə əlaqədar valyuta itkiləri təhlükəsidir. İtirilmiş maliyyə səmərəsi riski hər hansı bir tədbirin həyata keçirilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin dayandırılması nəticəsində baş verəcək maliyyə zərərləri ehtimalı ilə müəyyən edilir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətində qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu riskin və ya konkret qiymətli kağızların və formalaşmış qiymətli kağızlar portfelinin gəlirliliyinin azalmasında riskin dərəcəsini. («portfel riskini»), eləcə də novatorluq riskini ayırmaq olar. Yeni layihələr üzrə risklərin üç növünü fərqləndirirlər:

- texniki yeniliklərlə əlaqədar risklər;
- istehsalın iqtisadi və təşkilati tərəfləri ilə əlaqədar olan risklər;
- «müəssisənin gənci iy i» ilə müəyyən edilən risklər.

Risklər bəzi əlamətlərə görə də təsnifləşdirilə bilər.

Məsələn, dinamik və statik, mütləq və nisbi və s.

Dinamik risk idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və ya iqtisadi, siyasi və ictimai həyatın digər sahələrində baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində yaranan

gözlənilməz dəyişikliklərlə əlaqədar olan riskdir. Belə dəyişiklik həm itkilərə, həm də əlavə gəlirlərə gətirib çıxara bilər. Statik risk mülkiyyətə ziyan dəyməsi nəticəsində baş verən itkilərlə, eləcə də təşkilatın imkansızlığı hesabına gəlirdə baş verən itkilərlə əlaqədardır. Bu risk yalnız itkilərə gətirib çıxarır.

Mütləq risk pul vahidlərilə (manat, rubl, dollar və s.), nisbi risk isə vahidin hissələri və ya faizlə ifadə olunur. Məsələn, sahibkarlıqdakı riski mütləq kəmiyyətlə (zərərin və itkilərin məbləği) və nisbi kəmiyyətlə (riskin dərəcəsi, daha doğrusu, nəzərdə tutulan tədbirin həyata keçirilməsi və ya mənfəətin, gəlirin, qiymətin nəzərdə tutulan səviyyəsinin aidə edilməsi ehtimalının ölçüsü) ilə ifadə oluna bilər. Hər iki göstərici zəruridir, çünki onlar mütləq və nisbi riskə uyğun informasiyanın daşıyıcısıdır.

Risiklər obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) amillərin təsiri ilə yaranır.

Ən mühüm xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək

olar:

-inflyasiya (xammalın, materialların, yanacaqın, enerji daşıyıcılarının, komplektləşdirici məmulatların, nəqliyyat və digər xidmətlərin, eləcə də müəssisənin məhsulunun və xidmətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə və qeyri-bərabər artması);

-bankların faiz dərəcəsinin və kreditləşdirmə şərtlərinin, vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının dəyişilməsi;

-mülkiyyət və icarə münasibətlərində, əmək qanunvericiliyində və s. dəyişikliklər.

Daxili amillər əsasən müəssisə rəhbərliyinin və işçilərin səhvləri və nöqsanları ilə əlaqədardır və müəssisənin fəaliyyəti üçün olduqca təhlükəlidir. Belə ki, xarici ekspertlərin qiymətlərinə görə kiçik: firmaların müxtəlif müvəffəqiyyətsizliyinin 90%-i rəhbərliyin təcrübəsizliyi, dəyişilən şəraitə uyğunlaşa bilməməsi, təfəkkürün mühafizəkarlığı ilə əlaqədardır ki, bu da müəssisənin səmərəsiz idarə edilməsinə, səhv qərarların qəbul edilməsinə gətirib çıxarır [14, s. 54].

Risiklərə münasibət amilini də subyektiv amillərə aid etmək olar. Riskə getmək hazırlığına görə adamlar bir- birilərindən fərqlənirlər. Belə ki, bəzi rəhbərlər risk etməyi xoşlayır, digərləri bunu xoşlamır, bəziləri isə risklərə biganə qalırlar. Konkret

adamların davranışından asılı olaraq müəssisənin fəaliyyətində risk strategiyası seçilir. Sabit gəlirə üstünlük verən rəhbər öz fəaliyyətində riskə meyilli olmayan strategiyayı seçir.

Risklərin idarə edilməsi hazırda menecment sahəsində dinamik inkişaf edən peşəkar fəaliyyət növlərindən biridir. Qərbin bir çox firmalarının ştatında xüsusi vəzifə - risk üzrə menecer (risk-menecer) vəzifəsi vardır ki, onun vəzifəsi riskin bütün növlərinin azaldılmasını təmin etməkdir. Risk- menecer müvafiq mütəxəssislərlə yanaşı riskli qərarların qəbul edilməsində (məsələn, kreditin verilməsi və ya investisiya obyektinin seçilməsi) iştirak edir və bu qərarın nəticələrinə görə məsuliyyəti onlarla bölüşür.

Risklərin idarə edilməsi fəaliyyətin aşağıdakı əsas istiqamətlərini əhatə edir:

- 1) riskin dərəcəsinin açıqlanması, təhlili və qiymətləndirilməsi;
- 2) riskin qarşısının alınması, minimumlaşdırılması və sığortalanması tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- 3) böhranlı idarəetmə (baş verən zərərlərin nəticələrinin ləğv edilməsi və təşkilatların yaşaması mexanizmlərinin hazırlanması).

Təşkilat üçün risklərin idarə edilməsinin müəyyən strategiyasını formalaşdırmaq çox vacibdir, bunun üçün aşağıdakı suallara konkret cavab yermək lazımdır:

- öz fəaliyyətində o, riskin hansı növlərini nəzərə almalıdır?
- belə risklərlə idarə etməyə hansı üsullar və vasitələr imkan verir?
- riskin hansı həcmi təşkilat öz üzərinə götürə bilər?

Lakin tək-cə strategiyanın hazırlanması risklərin idarə edilməsi üçün kifayət deyildir. Bunun üçün həmin strategiyanın həyata keçirilməsi mexanizminə, yəni risklərin idarə edilməsi sistemində malik olmaq lazımdır.

Risklərin idarə edilməsi sistemi qəbul edilən qərarların qiymətləndirilməsi və nəzarət üzrə səmərəli sistemin yaradılması; risklərin idarə edilməsi ilə məşğul olan xüsusi bölmənin yaradılması; risklərin sığortalanması, zərərlərin və itkilərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılması məsələlərini əhatə etməlidir.

Təcrübə risklərin idarə edilməsi üzrə xüsusi təlimatların hazırlanmasının məqsədəuyğunluğunu və zəruriliyini təsdiq edir. Həmin təlimatlarda mümkün risklərlə əlaqədar olan ayrı-ayrı işçilərin və struktur bölmələrin fəaliyyəti reqlamentləşdirilməlidir. Hər şeydən əvvəl bu, banklara, kredit və sığorta təşkilatlarına, investisiya müəssisələrinə, eləcə də başqa fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təşkilatların maliyyə və kommersiya bölmələrinə aiddir [18].

Risklərin idarə edilməsi üsullarını həm məqsədlərinə, həm də tətbiq edilən təsir vasitələrinə görə iki əsas istiqamətə bölmək olar:

- 1) riskin qarşısının alınması və məhdudlaşdırılması üsulları;
- 2) itkilərin ödənilməsi üsulları.

Riskin səviyyəsinin aşağı salınması məqsədini güdən birinci istiqamətə aşağıdakı üsulları aid etmək olar:

-qəbul edilən qərarın variantlarının ətraflı ilkin ekspertizası və riskin müvafiq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

-riskin limitləşdirilməsi- müəyyən qərarla əlaqədar xərclərin mümkün (kənar) hədlərinin müəyyən edilməsi;

-borclunun öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün müxtəlif növ təminatlardan və girovlardan istifadə edilməsi;

- risklərin diversifikasiyası, yəni kapital qoyuluşlarının nəticələrinin bir-birilə əlaqədar olmayan müxtəlif fəaliyyət növləri arasında bölüşdürülməsi. Müəssisə fəaliyyətin bir növü üzrə zərərə düşsə də digər fəaliyyət sahəsinin hesabına mənfəət götürə bilər. Diversifikasiya sahibkarlıq sferasındakı dəyişikliklərə qarşı müəssisələrin dayanıqlılığını artırmağa imkan verir. Riskin diversifikasiyası zamanı aşağıdakılar həyata keçirilir: müxtəlif qiymətli kağızların investisiyalaşdırılması (8-20 növ qiymətli kağızlar optimal sayılır); investisiya portfelinin strukturunun optimallaşdırılması (1/3-iri firma, 1/3-orta və 1/3 kiçik); malgöndərənlərin təkrarlanması (minimum iki, yaxşı olar üç-dörd malgöndərən); nəqletmə zamanı yüklərin dəstələrə (minimum iki dəstə) bölünməsi; müxtəlif bazar segmentlərində malların və xidmətlərin satışı (istehlakçıların, müştərilərin müxtəlif kateqoriyaları, müxtəlif regionlar və s.); qiymətli şeylərin müxtəlif yerlərdə saxlanması və s.

-orta mənfəət normasına səmtlənmə, çünki yüksək mənfəət dalınca qaçma riski artırır;

-mümkün itkiləri vaxtında aşkar etməyə və aradan qaldırmağa imkan verən səmərəli nəzarət sisteminin tətbiqi.

Müəssisəyə (təşkilata) dəyən zərərin ödənilməsi məqsədini güdən və ikinci istiqamətə daxil olan risklərin idarə edilməsinin aşağıdakı metodlarını göstərmək olar:

- xüsusi sığorta və ya ehtiyat fondlarının yaradılması .Məsələn, "Səhmdar cəmiyyəti" haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq səhmdar cəmiyyətləri ehtiyat fondunu yaratmağa məcburdurlar. Bu fondun vəsaiti mənfəət çatışmayan hallarda mümkün zərərləri və istiqraz və rəqəllərini ödəmək üçün nəzərdə tutulur. Bundan əlavə əgər nizamnamədə nəzərdə tutulubsa, dividendlərin ödənilməsi üçün xüsusi fond yaradıla bilər.

- sığorta təşkilatlarında risklərin sığortalanması. Bu üsul müxtəlif kommersiya risklərinin, əmlakın, mülki məsuliyyətin və s. sığortalanması üçün müqavilələrin bağlanması nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri vardır ki, onlarda riski hesablamaq və kəmiyyətə qiymətləndirmək mümkündür və riskin dərəcəsinin müəyyən edilməsi metodları həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən yaxşı işlənmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl sığorta fəaliyyətinə və oyun biznesinə aiddir, çünki'burada ehtimal nəzəriyyəsi metodları, oyunlar nəzəriyyəsi və riyazi statistika modelləri geniş istifadə olunur. Lakin bu metodların fəaliyyətin başqa növlərinə tətbiqi adətən kifayət qədər səmərəli olmur, çünki sığorta riski fəaliyyətin növündən asılı olmayaraq müəyyən obyektə aid olur. Məsələn, evin və ya nəqliyyat vasitəsinin sığortalanması sığortalanan obyektin istifadə edilməsi üsulunu nəzərə almır. Sahibkarlıq riskini qiymətləndirərkən meneceri hər şeydən əvvəl bütün obyektin taleyi deyil, konkret sövdələşmə və onunla əlaqədar qərarın qəbul edilməsi zamanı potensial itkilərin ehtimalı və ölçüsü maraqlandırır [7].

Riskin kəmiyyət ölçüsü itkilərin mütləq və ya nisbi səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Mütləq mənada risk fiziki (natural-cisim) və ya dəyər (pul) ifadəsində mümkün

itkilərin ölçüsünü müəyyən edir. Nisbi ifadədə isə mümkün itkilərin kəmiyyətinin müəyyən bazaya (məsələn, kapitalın cəmi xərclərə və ya mənfəətə) nisbəti kimi müəyyən edilir. Lakin praktikada konkret idarəetmə qərarının həyata keçirilməsi zamanı məsələ mürəkkəbləşir, çünki riskin bir deyil, bir neçə növünü nəzərə almaq lazım gəlir. Bununla əlaqədar olaraq kompleks riskin ümumi səviyyəsi (R) xüsusi risklərin (r) məbləği kimi müəyyən edilir:

$$R = \sum r_i$$

Bu halda xüsusi risk müvafiq növ riskin müəyyən verilmiş normativ minimal səviyyəsinin artırılması və azaldılması yolu ilə müəyyən edilə bilər.

Bu zaman

$$R = \sum (r_i^0 \pm d)$$

Müflisləşməyə aparan riskin dərəcəsini kəmiyyətcə qiymətləndirmək imkanının olması fəvqəladə dərəcədə vacibdir. Bu məqsədlə risk əmsalı hesablanır. Risk əmsalı zərərlərin mümkün maksimal həcmnin investordan xüsusi vəsaitinin həcminə nisbəti kimi hesablanır:

$$K_p = \frac{Y}{C}$$

burada K - risk əmsalı;

Y - zərərlərin mümkün maksimal məbləği;

C - xüsusi vəsaitlərin məbləğidir .

Empirik tədqiqatlar göstərir ki, riskin optimal əmsalı 0,3, kritik risk əmsalı isə 0,7 olur.

Elmi və peşəkar ixtisaslaşma kimi risklərin idarə edilməsi menecmentin ən mürəkkəb sahəsidir, çünki o, müxtəlif böyük sahələrinin qovşağında yerləşir, riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə, strateji, maliyyə və investisiya menecmenti elementlərinin tətbiqi sahəsində vərdişləri, sığorta fəaliyyətinin və birja ticarətinin spesifikasiyasını bilməyi tələb edir. Müasir biznes risklərin idarə edilməsinin xüsusi birja vasitələrindən istifadə edilməsinə daha çox ehtiyac duyur. Belə vasitələrə forvard, fyuçers, opsiyon kimi müddətli kontraktları aid

etmək olar ki, bunlar da sığortalanma və mənfəətin götürülməsi üçün istifadə olunur. Bu gün bankların və maliyyə təşkilatlarının böyük əksəriyyəti bu vasitələrdən fəal istifadə edir, ticarət və xüsusilə sənaye şirkətlərinin menecerləri tərəfindən də risk menecmenti metodlarının mənimsənilməsi və fəal tətbiqi gözlənilir.

Hər cür idarəetmə qərarı nəticələrin müəyyən olmadığı və informasiyanın məhdudluğu şəraitində qəbul edilir. Deməli, informasiya nə qədər tam və dolğun olarsa yaxşı proqnoz vermək və riski azaltmaq imkanı daha yüksək olar. Tam informasiyanın dəyəri informasiyanın tamlığı şəraitində müəyyən bir tədbirin gözlənilən dəyərindən qeyri-tam informasiya şəraitində gözlənilən dəyəri çıxılmaqla tapılır.

Təsərrüfatçılıq təcrübəsində riskin aşağı salınmasının üç əsas prinsipi mövcuddur:

1. Xüsusi kapitalın imkan verdiyi həddən artıq risk etməməli.
2. Riskin nəticələrini yaddan çıxarmamalı.
3. Azına nail olmaq xatirinə çox şeylə risk etməməli.

Elmi-texniki və ictimai inkişaf yolundakı mühüm maneələrdən biri yaradıcı şəxsiyyətin öz əməyinin bəhrəsindən yadlaşmağıdır. Belə maneələri dəf etmək zərurəti sahibkarlığın *risk biznesi* kimi yeni formasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu halda yaradıcı şəxsiyyət yeni risk firmasının yaradıcısı kimi çıxış edir. Yüksək texnologiyalı sahələrdə bu yaradıcı şəxsiyyət, bir qayda olaraq, əvvəllər iri korporasiyalarda muzzla işləmiş, lakin orada kifayət qədər tanınmamış vs özünün istedadının tətbiqi üçün müvafiq imkan tapmamış yüksək ixtisaslı mütəxəssisdır.

Lakin özünün texniki ideyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün xüsusi müəssisənin yaradılması problemin yalnız bir tərəfidir. Eyni zamanda start maliyyələşdirilməsi üçün xeyli vəsaiti tapmaq da lazımdır. Bu vəsait adətən bir neçə milyon dollar təşkil edir. Həmin vəsaiti risk firmalarının kreditləşdirilməsi funksiyalarını öz üzərinə götürmüş risk fondları verir. Bu halda risk maliyyələşdirilməsi borc kapitalının yeni forması olub, krediti faizlə deyil, kapitabn artımının müəyyən hissəsi və gələcək şirkətin səhmdar kapitalında payı müqabilində təqdim edir.

ABŞ-da, Yaponiyada və Qərbi Avropa ölkələrində risk biznesi geniş yayılmaqdadır. Bu da perspektiv elmi- texniki ideyalara malik tədqiqatçılar, bu ideyaların təcrübədə həyata keçirilməsini maliyyələşdirməyə hazır olan potensial investorlar (risk investorları) və yeni ideyaları həyata keçirmək üçün özünün elmi, istehsal və təşkilati potensialından istifadə etməyə hazır olan firmalar arasında sıx əməkdaşlığı təmin edir. Böyük mənfəət vəd edən, lakin investorlar üçün müəyyən risklə bağlı olan layihələrə qoyulan kapital ABŞ-da ənənəvi olaraq risk kapitalı (venture kapital), həmin layihələri həyata keçirmək üçün yeni yaradılmış və ya mövcud firmalar isə risk firmaları (venture firm) adlanır.

Bir qayda olaraq risk biznesi aşağıdakı kimi baş verir. Yeni texnologiya və ya yeni məhsul istehsalı sahəsində orijinal ideyaya malik olan, lakin istehsalı təşkil etmək üçün vəsaiti olmayan bir neçə nəfərlik qrup (və ya bir nəfər) bir və ya bir neçə risk investoru ilə əlaqəyə girir. Bu əlaqə ya birbaşa, ya da təklif olunan ideyanın perspektivliyinə əmin olan vasitəçi - *risk kapitalisti* vasitəsilə həyata keçirilir. İşin müvəffəqiyyəti üçün risk firmasının rəhbərliyinin təkcə elmi-texniki sahədə deyil, həm də məhsulun istehsalı və reallaşdırılması sahəsində səriştəsi olmalıdır. Məhz burada risk kapitalisti ön plana keçir. Risk firmasının fəaliyyətində risk kapitalistinin iştirakı çoxtərəflidir. O, layihənin qismən layihələndirilməsini təmin etməklə bərabər layihənin bir sıra istiqamətlərinə bir neçə il (3-8-il) ərzində, daha doğrusu, risk firması, qiymətli kağızlar bazarına çıxanadək və ya işlərin aparılmasını (səhmlərin satışı vasitəsilə) daha güclü şirkətə verənədək rəhbərlik edir. Çünki inkişafın əldə edilmiş səviyyəsi istehsalın miqyasının genişlənməsini və iri kapital qoyuluşlarını tələb edir.

Biznesin bu sahəsi müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) risk investorları xeyli riskə məruz qalırlar, lakin layihə müvəffəqiyyət qazandıqda böyük mənfəət götürə bilirlər;
- 2) risk qoyuluşları bank kreditləri hesabına deyil, risk investorlarının öz vəsaiti hesabına həyata keçirilir ki, bu da bank dərəcələri yüksək olduqda xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir;

3) layihənin həyata keçirilməsi üç səviyyəli entuziastın olmasına əsaslanır: a) məhsul entuziastı (ixtiraçı və ya başqasının ideyasını istehsalata tətbiq etməyə çalışan insan); b) idarəedici-entuziast (risk firmasının rəhbərləri, yəni işdə öz entuziazmını təsdiq etmiş şəxs); c) uzun müddət ərzində (bəzən 10 ilədək) layihəni təminatlı maliyyələşdirən entuzi-ast-investor.

Yeni layihənin taleyini müəyyən edən yuxarıda göstərilmiş üç subyektdən hər biri layihənin müvəffəqiyyətlə başa çatmasında çox maraqlıdır. Lakin yalnız risk investoru uduş vəziyyətində (və ya buna yaxın) olur, çünki eyni vaxtda çox sayda layihələri maliyyələşdirdiyindən onların müəyyən hissəsi müvəffəqiyyətlə başa çata bilər,

ABŞ iqtisadçılarının hesablamalarına görə 15% hallarda avans olunmuş risk kapitalı tamamilə itir; risk firmalarının 25%-i əvvəlcədən nəzərdə tutulduğundan daha uzun müddət zərərlə işləyir; risk firmalarının 30%-i çox az mənfəət verir. Lakin müvəffəqiyyət əldə olunan halların 30%-də bütün qoyulmuş vəsaiti mənfəət hesabına cəmi bir neçə il ərzində dəfələrlə, bəzi hallarda 30 dəfə, hətta 200 dəfə örtmək mümkün olur. Son 7 ildə ABŞ-ın bir sıra risk firmalarının gəlirləri qoyulmuş kapitalın məbləğindən 15-20 dəfə çox olmuşdur.

Risk qoyuluşları həyata keçirilərkən itkilərin olması ehtimalı mövcud olduğundan və hətta son müvəffəqiyyət halında nəticələri 5-10 ildən sonra əldə oluna bildiyindən risk qoyuluşları kifayət qədər diversifikasiya olmalıdır, yəni investorlar qoyuluşları bir sıra perspektiv tədqiqat layihələri arasında paylaşdırmalıdırlar.

Risk biznesinin həvəsləndirilməsi proqramları hazırlanarkən ABŞ qanunvericiliyində riskli kapital qoyuluşlarına aid edilən qoyuluşlar nisbətən formalaşdırılır. Bu məqsədlə hətta vergi güzəştləri də nəzərdə tutulur.

Fransada yeni məhsulun (texnologiyanın) yaradılması prosesi beş mərhələyə bölünür. Bu zaman investisiyalanan kapital yalnız ilk iki mərhələsində risk kapitalı hesab olunur.

Birinci mərhələ risk firmasının müstəqil istehsal və kommersiya fəaliyyətinə hazırlıq dövrünü əhatə edir. Bu mərhələdə firma hələ yaradılmaya da bilər, yalnız kiçik bir tədqiqatçılar qrupu fəaliyyət göstərə bilər ki, bu da yeni məhsulun

yaradılması və satışına hazırlıq sahəsində ilk addımlarını atır. Amerika risk investorları məhz bu mərhələdən işə qoşulurlar.

İkinci mərhələdə müəssisə bazara çıxır və özünün təsərrüfat fəaliyyətinə başlayır (bu zaman onun rentabelli və ya zərərli olması aşkar edilir).

Üçüncü mərhələ marketing sahəsində güclü fəaliyyət və satış bazarlarına nüfuz etmək ilə səciyyələnir.

Dördüncü mərhələdə yeni məhsulun sənaye miqyasında istehsalı həyata keçirilir, satış şəbəkəsi genişləndirilir və möhkəmləndirilir.

Nəhayət beşinci mərhələ risk firmasının bütün mövqelərinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədardır və bilavasitə səhmlərin buraxılması və birjaya çıxması üçün şərait yaradır.

Son iki mərhələdə investorlar vəsait qoyurlar. Bu investorları olduqca əlverişli perspektivləri olan risk firmaları deyil, yaxın, vaxtlarda istehsalın nisbətən az, lakin təminatlı rentabellik səviyyəsinin təmin olunması cəlb edir.

Əvvəllər göstəriləndiyi kimi risk firmaları tez-tez uğursuzluğa düçar olur. Hətta hər şey yaxşı getdikdə belə bu cür firmaları yaradanlar heç bir müvəffəqiyyət əldə etməyə bilirlər. Bu fenomenin səbəbləri çox müxtəlif ola bilər. Risk firmalarını yaradanların və risk kapitalını qoyanların fikirlərinə görə bu uğursuzluğun ən geniş yayılmış səbəbi rəhbərlik təcrübəsinin olmamasıdır. Çünki iri tədqiqat təşkilatında çalışan və hər cür müvəffəqiyyətə malik ixtiraçı və ya mütəxəssis, sahibkar geniş real işgüzar aləmlə üzləşdikdə bu, onun üçün faciəyə çevrilir. Məsələn burasındadır ki, bir çox adamlar yalnız yaradıcılar rolunda yaxşıdılar. Çünki oyun zamanı kimsə oyunu başlayır, kimisə əvəz edirlər, bəziləri isə oyunun axırınadək meydana qala bilirlər. Lakin firmanı yaradan heç də həmişə günahkar deyildir. Bəzən problemin mənbəyi ondadır ki, risk kapitalistləri əksər hallarda nə edəcəklərini bilmirlər. Məşhur bir Amerika sahibkarının sözlərinə görə risk kapitalistləri çox sadə məntiqlə işləyirlər: onlar nə qədər çox pul qoyurlarsa bir o qədər tez mənfəət götürmək istəyirlər. Problemlər yarandıqda isə sadə çıxış yolu firmanın prezidentini işdən çıxarmaqdan ibarətdir [13].

Bütün bunlar sahibkarların karyerasında qeyri- sabitlik yaradır. Ona görə də bəzən elə olur ki, prezident kimi fəaliyyətə başlayan şəxs ük mərhələlərdən sonra işi apara bilmir və başqası ilə əvəz olunur.

2.3. İqtisadi risk dərəcəsinə təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirmə metodikası

Risk ehtimallı kateqoriya olduğundan onun kəmiyyət qiymətləndirilməsi metodları ehtimal nəzəriyyəsinin və riyazi statistikanın bir sıra mühüm anlayışlarına əsaslanır.

“Risk vəziyyəti” paralel (yanışı) mövcud olan üç stoxastik proseslə əlaqədardır:

- qeyri-müəyyənliyin olması;
- alternativin seçilməsi zəruriliyi (seçimdən imtina özü seçim növüdür);
- seçilən alternativin həyata keçirilməsi ehtimalının qiymətləndirilməsi.

Qeyri-müəyyən (əvvəlcədən məlum olmayan) sonluğa malik hadisənin nəticəsi hər hansı təsadüfi hadisə, eksperiment və seçimlə müəyyən olunur.

Mövcud şəraitdə baş verə bilən və ya baş verə bilməyən hadisə təsadüfi adlanır. Təsadüfi hadisələrin baş verməsinin etibarlılıq dərəcəsinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi ehtimal anlayışına əsaslanır.

Ehtimallı qiymətləndirmə riskin qiymətləndirilməsinin daha aşkar üsuludur.

Ehtimal müəyyən nəticənin əldə olunması imkanındır. Ehtimal nəzəriyyəsinin metodları müəyyən hadisələrin baş verməsi ehtimalının müəyyən olunmasına və bir neçə mümkün hadisədən riyazi gözləmənin say kəmiyyətinin uyğun olduğu daha ehtimallısının seçilməsinə istiqamətlənir.

E hadisəsinin P ehtimalı dedikdə, bu hadisənin baş verməsinin əlverişli K hallarının sayının mümkünlüyü bərabər olan bütün N halların sayına nisbəti başa düşülür.

$$P(E) = \frac{K}{N}$$

Ehtimalın mühüm xassələrinə aşağıdakılar aiddir.

1. Hadisənin ehtimalı müsbət kəmiyyətdir:

$$P(E) \geq 0$$

2. İnandırıcı, yəni mövcud şərtlər kompleksində mütləq baş verəcək hadisənin ehtimalı 1-ə, qeyri-mümkün hadisənin ehtimalı isə 0-a bərabərdir.

3. Hadisənin ehtimalı 0 və 1 arasında olan diapazonda dəyişə bilər.

$$0 \leq P(E) \leq 1$$

Hadisənin baş verməsi ehtimalı obyektiv, yaxud subyektiv metodlarla müəyyən edilə bilər.

Ehtimalın müəyyən edilməsinin obyektiv metodu müvafiq hadisənin baş verməsi tezliyinin hesablanmasına əsaslanır.

Məsələn, subyektiv metod subyektiv meyarların (qiymətləndiricinin mühakiməsi, onun şəxsi təcrübəsi, ekspert qiymətləndirilməsi) istifadəsinə əsaslanır və bu halda hadisənin ehtimalı ayrı-ayrı ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməklə müxtəlif ola bilər.

Qərarların qəbulu anında hansı hadisənin baş verəcəyi məlum olmadığına görə, qərar qəbul edən şəxs hadisələrin gedişinə heç bir təsir göstərə bilmir. Bu baxımdan, firmanın səhmləri üzrə konkret gəlirlilik müəyyən haldan asılıdır, yəni təsadüfi kəmiyyətdir.

Təcrübə nəticəsində müxtəlif, yaxud əvvəlcədən məlum olmayan qiymətlər alan kəmiyyət təsadüfi kəmiyyət adlanır. Təsadüfi kəmiyyətlər diskret və fasiləsiz kəmiyyətlərə bölünür. Maliyyə risklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsində, adətən diskret təsadüfi kəmiyyətlərdən istifadə olunur.

E kəmiyyəti o vaxt diskret təsadüfi kəmiyyət adlanır ki, onun x_1, x_2, \dots, x_n mümkün qiymətləri çoxluğu sonludur və onun göstərilən kəmiyyətlərdən hər birini qəbul etməsi müəyyən ehtimala malik təsadüfi hadisədir.

Bizim misalda səhmlər üzrə gəlirliliyin təsadüfi kəmiyyəti diskretdir. Belə ki, biz onun bütün kəmiyyətlərini sadalaya, yaxud yenidən nömrələyə bilərik.

E təsadüfi kəmiyyətinin bütün qiymətləri ehtimalını tapmağa imkan verən istənilən qaydanı onun ehtimallarının bölüşdürülməsi qanunu adlandırırlar.

Diskret təsadüfi kəmiyyət üçün bu qanun onun bütün qiymətləri və ehtimalları göstərilən cədvəl şəklində verilir. Bu halda əgər onun qiymətləri sayı sonludursa, onların ehtimalları cəmi 1-ə bərabərdir.

$$\sum_{k=1}^n P_k = 1$$

Ümumi halda mümkün ssenarilərin sayı lap çox ola bilər ki, bu da bölgü qanununun cədvəl şəklində təqdim olunmasını çətinləşdirir. Ona görə diskret təsadüfi kəmiyyətlərin bölünməsinin təhlilinin aparılmasını asanlaşdırmaq üçün, hətta ssenarilərin qeyri-məhdud sayında hesablamaların nisbətən sadə metodlarından istifadə etməyə imkan verən fasiləsiz bölgülərə istinad edirlər. Belə bölgülərin verilməsi üçün $F(x)$ təsadüfi kəmiyyətlərin bölgüsü funksiyasından istifadə olunur.

Bununla bərabər bir çox praktiki cəhətdən mühüm məsələlərin həlli üçün bölgüsü haqqında natamam, lakin aşkar təqdimat verən təsadüfi kəmiyyətlərin yalnız bir neçə parametrlərinin kəmiyyətini bilmək kifayətdir. Onlardan ən mühümləri orta (gözlənilən) kəmiyyət, dispersiya və standart (orta kvadratik) kənarlaşmadır.

E diskret təsadüfi kəmiyyətinin orta, yaxud gözlənilən kəmiyyəti (riyazi gözləməsi) onun aldığı kəmiyyətlərin onların ehtimallarına hasillərin (törəməsi) cəmidir.

$$M(E) = \sum_{k=0}^n X_k \cdot P_k$$

Hadisələrin hər birinin baş verməsi ehtimalının bərabərliyi halında təsadüfi kəmiyyətin riyazi gözləməsi ədədi (cəbri) orta kimi müəyyən edilir.

$$M(E) = \frac{1}{n} \sum_{k=0}^n X_k$$

Təsadüfi kəmiyyətin riyazi gözləməsi onun ehtimallarının bölgüsü mərkəzi kimi çıxış edir. Bununla bərabər öz-özlüyündə belə səciyyə aparılan əməliyyatın risk dərəcəsini müəyyən etməyə imkan vermir.

Buna baxmayaraq firmalarda gəlirlərin və zərərlərin kəmiyyəti tamamilə fərqlidir. Ümumi şəkildə gözlənilən gəlirliliyin ehtimallı bölgüsünün onun orta

kəmiyyətinə nisbəti diapazonu nə qədər kiçikdirsə, müvafiq əməliyyatla bağlı risk də bir o qədər aşağıdır.

Yekun qərarın qəbul edilməsi üçün göstəricilərin tərəddüdlüyünü, yəni mümkün nəticənin tərəddüdlüyü ölçüsünü müəyyən etmək zəruridir. Tərəddüdlülük gözlənilən kəmiyyətin orta kəmiyyətdən kənarlaşması dərəcəsini əks etdirir. Onun qiymətləndirilməsi üçün təcrübədə, adətən iki yaxın əlaqəli meyarları – dispersiya və orta kvadratik kənarlaşmanı tətbiq edirlər.

Dispersiya öyrənilən göstəricinin (maliyyə əməliyyatından gözlənilən gəlirin) onun orta kəmiyyətinə münasibətdə tərəddüdlülük dərəcəsini səciyyələndirir.

Təsadüfi kəmiyyətin onun orta kəmiyyətindən kənarlaşmalarının kvadratlarının cəmi dispersiya adlanır.

$$D(E) = \alpha = \sum_{k=0}^n P_k (X_k - M)^2$$

(3.6) düsturundan məlum olur ki, dispersiyanın kəmiyyəti təsadüfi kəmiyyətin ölçü vahidinin kvadratına bərabərdir.

Aparılan təhlili asanlaşdırmaq üçün dispersiyanı təsadüfi kəmiyyətin ifadə vahidlərinə gətirirlər. Bu göstərici standart (orta kvadratik) kənarlaşma adlanır.

$$\alpha(E) = \sqrt{D(E)} = \sqrt{\sum_{k=1}^n P_k (X_k - M)^2}$$

α kəmiyyəti təsadüfi kəmiyyətin onun orta gözlənilməsindən ortaçəkili kənarlaşmasını ifadə edir. Standart kənarlaşma isə təsadüfi kəmiyyətin mövcud qiymətinin onun orta kəmiyyətindən kənarlaşması dərəcəsini əks etdirir.

Orta kvadratik kənarlaşma adlı kəmiyyətlər variasiya edən əlamətin ölçüldüyü vahidlərdə göstərilir. Dispersiya və orta kvadratik kənarlaşma mütləq tərəddüdlüyün ölçüləridir.

Gəlirlilik vahidinə düşən riskin qiymətləndirilməsi üçün, əsasən variasiya əmsalından istifadə olunur.

$$\alpha = \frac{\alpha(E)}{M(E)}$$

Variasiya əmsalı 0 – 100% arasında dəyişə bilər. O nə qədər yüksəkdirsə, tərəddüdlülük də bir o qədər güclüdür. Variasiya əmsalının müxtəlif kəmiyyətlərinin qəbul edilmiş keyfiyyət qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimidir:

- 10%-ə qədər – aşağı tərəddüdlülük;
- 10-25% - zəif tərəddüdlülük;
- 25%-dən yüksək - yüksək tərəddüdlülük.

Variasiya əmsalı nisbi kəmiyyət olduğundan ona öyrənilən göstəricinin mütləq kəmiyyətləri təsir göstərmir. Maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən orta gözlənilən gəlir göstəriciləri öz aralarında fərqlənsə, variasiya əmsalı risk səviyyəsini bölməyə imkan verir.

FƏSİL III. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNDƏ İQTİSADI RİSKLƏRİN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Bazarın qeyri-sabitliyi şəraitində iqtisadi risklərin idarə olunmasının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi

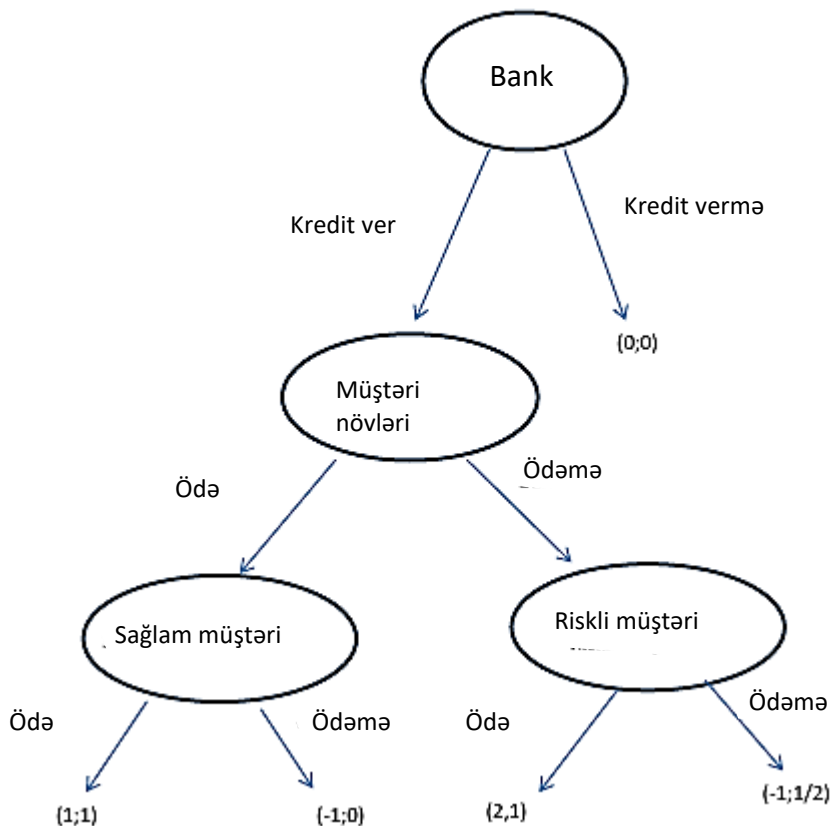
Riskin idarə edilməsi, layihənin reallaşdırılması zərurəti haqqında prinsipial qərarların qəbul edilməsi prosesində və eləcə də onun həyata keçirilməsində strategiya və taktikanın formalaşmasında olan riskin nəzərə alınması daxil edir. Layihələrin idarə edilməsi üzrə toplunun tərifinə əsasən (PMBOKPMİ) risklərin idarə edilməsi altı əsas komponentlərdən ibarətdir:

- 1) riskin idarə edilməsinin planlaşdırılması layihənin idarə edilməsi üzrə yanaşma və fəalliyətin planlaşdırılması;
- 2) risklərin eyniləşdirilməsi - layihəyə təsir edə biləcək risklərin təyin edilməsi və onların xarakteristikasının sənədləşdirilməsi;
- 3) riski ərin keyfiyyət qiymətləndirilməsi layihənin müvəffəqiyyətinə təsirini təyin etmək məqsədi ilə risklərin və onların əmələ gəlməsi şəraitlərinin keyfiyyət təhlili;
- 4) risklərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi - risklərin əmələ gəlməsi ehtimalı və onların nəticələrinin layihəyə gələcək təsirinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi;
- 5) risklərə reaksiyanın planlaşdırılması risk hadisələrinin mənfi nəticələrinin zəifləməsi üçün və onların mümkün üstünlüklərindən istifadəsinin prosedur və metodların təyin edilməsi;
- 6) risklərin monitorinqi və nəzarəti-risklərin monitorinqi, qalan risklərin edilməsi layihə risklərinin idarə edilməsi planının yerinə yetirilməsi və risklərin minimumlaşdırılması üzrə hərəkətlərin səmərəliyinin qiymətləndirilməsi.

Bütün bu prosedurlar bir-biri ilə və eləcə də digər prosedurlarla qarşılıqlı dinamikadadır.

Şəkil 3.1.

Banklarda kredit riskinin ölçülməsi üçün həllər ağacı

Həssaslığın təhlili. Həssaslığın təhlili gedişində hər bir dəyişənin ardıcıl-seyrək dəyişikliyi baş verir: yalnız dəyişənlərdən biri öz qiymətini proqnoz faizinə dəyişir və bunun əsasında tətbiq edilən meyarın təzə kəmiyyəti yenidən sayılır. Həssaslıq metodu olə layihə risklərinin sərt (kəbud) qiymətləndirilməsinin aparılmasına imkan verən ən sadə üsul zərərsizlik nöqtəsinin təhlilidir. Zərərsizlik nöqtəsində artım, eyni zamanda zərər sifirə bərabər olacaqdır. Bunların hesablanması istehsalın son hədd həcmi tapmağa imkan verir ki, bu həddən aşağı layihə qeyri 1 rentabelli olacaq. Seçilmiş konkret risk-dəyişənlərin layihənin səmərəliyinə təsirinin təhlilini keçirmək üçün “Belə olsa?” (what if?) yanaşmanı tətbiq etmək olar. Belə təhlil nəticəsində verilmiş bir risk- dəyişəndən asılı olan layihə səmərəliyinin mütləq kəmiyyət dəyişməsi aşkar edilir [9].

Klassik həssaslığın təhlili – pul axınının proqnozlaşdırılmasında və onun layihələşdirmə faydasına təsirini təyin etmək üçün əsas-ehtimalların variasiyasına yönəldilən prosesdir. Həssaslığın təhlilinin keçirilməsində birinci mühüm addım-variasiya dəyişənlərinin seçilməsidir. Bir qayda olaraq dəyişən nə qədər çox və etibarsız olarsa, onun üçün həssaslığın təhlili bir o qədər vacib olar. Həssaslığın araşdırılması və layihənin etibarlılığına təsir edən variasiya komponentlərinin seçilməsi, şərtsiz, hər bir konkret layihə üçün onun spesifikasiyasını nəzərə almaqla təyin edilməlidir.

Sonra risk-dəyişənin vahidlik dəyişməsində layihənin meyar göstəricisi kəmiyyətinin nə dərəcədə çox dəyişməsinə əks etdirən, nisbi kəmiyyət olan elastikliyi hesablamaq lazımdır. Məsələn, (layihənin) NPV elastikliyi variasiya dəyişəni üzrə NPV-də nisbi artımının variasiya parametrində nisbi artımına 100% vurulmuş nisbət kimi təyin edilir. Elastiklik (E) göstəricisinin üstünlüyü ondadır ki, o, ölçüsüz kəmiyyətdir, yəni onun köməkliyi ilə layihənin müxtəlif [natural və dəyərcə) variasiya xarakteristikalarının təsir müqayisəsi problemini həll etmək olur.

$$E = \frac{NPV_2 - NPV_1}{NPV_1} \cdot \frac{X_2 - X_1}{X_1}$$

Elastiklik göstəricilərinə görə ən riskli dəyişənləri aşkarlamağa imkan verən həssaslıq vektoru qurula bilər. Həssaslıq təhlilini risk-dəyişənlərin elastiklik kəmiyyəti asılılığından ranje edilməsini tamamlayır: elastiklik kəmiyyəti nə qədər böyük olsa, bu asılılıq daha güclüdür və layihə üçün bu amil daha riskli olur. Əks halda ilkin niyyətindən əhəmiyyətsiz bir kənarlaşma layihənin müvəffəqiyyətinə ciddi təsir göstərə bilər. Müqayisəni təmin etmək üçün elastikliyin mütləq kəmiyyətləri götürülür. Elastiklik nə qədər böyük olsa, o qədər variasiya dəyişənlərinə diqqət artırılmalıdır və layihə də onun dəyişmələrinə daha da həssas olur.

Elastiklik reytinginin qurulması ən həssas dəyişənləri aşkar etməyə imkan verir. Bunlar üçün risklərin kəmiyyət təhlili çərçivəsində əlavə tədqiqatlar aparmaq məqsədəuyğun ola bilər. Ancaq bu metodun əhəmiyyətli çatışmamazlıqları vardır və

bunlardan ən əsası biramillikdir, yəni layihənin yalnız bir amilinin dəyişməsinə istiqamətlilikdir. Bu isə ayrı-ayrı amillərin arasında mümkün olan əlaqənin və ya onların korrelyasiyasının natamam uçotuna gətirir. Ona görə həssaslıq təhlili apararkən bir-birindən asılı olmayan və ya əlaqəli təsiri minimal olan dəyişənləri aparmaq lazımdır. Əgər dəyişənlər çox sıx qarşılıqlı əlaqədədirsə, bu isə öz növbəsində ssenarilərin təhlili zərurətinə gətirir.

Ssenarilərin təhlili. Ssenari təhlili əsasında layihənin pul axınını təyin edən, eyni vaxtda bütün əsas dəyişənlərin səmərəliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının dəyişməsinin təhlili üçün seçilən təsir təhlil edilə bilər. Metodun əsas üstünlüyü ondadır ki, parametrlərin kənarlaşmaları onların qarşılıqlı asılılığı (korrelyasiyası) uçota alınaraq hesablanır. Dəyişənlərin dəyişinə mümkünlüyünün bədbin, nikbin və daha mümkün olan orta ssenarisi hesablanır. Bu hesablamalara müvafiq, meyarların yeni kəmiyyətləri təyin edilir. Hər bir ssenari üzrə müvafiq təşkilati-iqtisadi şəraitlərdə layihənin reallaşdırma mexanizminin necə hərəkət etməsi, bu halda ayrı-ayrı iştirakçıların gəliri və itkilərinin nə qədər olması, səmərəliliyin necə olması tədqiq edilir. Layihə o zaman dayanıqlı və səmərəli sayılır ki, bütün nəzərdən keçirilən situasiyalarda iştirakçıların maraqlarına riayət edilsin, mümkün olan əlverişsiz nəticələr isə yaradılmış ehtiyatlar hesabına aradan götürülsün və ya sığorta ödənişləri ilə yeri doldurulsun.

İmitasiya modelləşdirməsi. Layihə hesablamalarının çox variantlılığı model yanaşma və hesablama texnikasının tətbiq edilməsinə əsaslanır. Layihə modelləşdirilməsi layihə təhlili və eləcə də layihənin idarə edilməsinin vacib vasitəsidir. İnnovasiya layihələrinin layihələndirmə gedişində tətbiq edilən bütün modelləri üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər seçilir: komplekslik; çoxlu sayda hesaba alınan dəyişənlər və parametrlər; çıxış informasiyasının həcmnin böyük olması və qeyri-müəyyənlik dərəcəsi; çıxış informasiyasının düzgün olmamasının mümkünlüyü; layihənin müddətinin böyüklüyü və bununla bağlı modelləşdirmə dövrünün uzun olması; ümumi iqtisadi amillərin modelləşdirmə dövrü ərzində əhəmiyyətli dəyişilməsi mümkünlüyü. Adi çəkilən xüsusiyyətlərə malik olan və kompüterlərdə reallaşdırılan modellər, imitasiya modelləri adlandırılır.

Bu yanaşmanın praktiki reallaşdırılması ən çox Monte-Karlo metodunun tətbiq edilməsinə əsaslanır. Monte-Karlo metodu ilə imitasion modelləşdirməsi, layihənin böyük sayda təsadüfi reallaşdırılmasını generasiya etməyə imkan verir və avtomatik olaraq çoxlu sayda mümkün ssenarilər və onların layihənin reallaşdırılması şəraitinə davamlılığını nümayiş etdirir. Metodun tətbiqi ilkin göstəricilərin təsadüfi kəmiyyətlər kimi determinləşmə haqda zəifləmə üçün edilməsinə əsaslanır, yəni ehtimal qeyri-müəyyənliyinin mövcudluğunda.

Monte-Karlo metodu əsasında risk təhlili mərhələləri bunlardır:

- layihənin riyazi model –cədvəl qiymətləndirilməsinin tərtibi;
- “zəif” və qeyri-müəyyən dəyişənlərin təyin edilməsi;
- qeyri-müəyyənliyin aşkar edilməsi (variantlar diapazonu – minimum və maksimum, ehtimalların bölgüsü, dəyişənlərin aşkarlanması və əlaqələndirilməsi, müsbət və mənfi əlaqə, əlaqənin kəskinliyi, modelin qurulması, nəticələrin təhlili).

Monte-Karlo metodu əsasən böyüdülmüş təhlil bu qanunlarla təqdim edilə bilər. Əgər ehtimallar bölgüsünü və dəyişənlər arasında qarşılıqlı hərəkətləri qiymətləndirib kompüterə daxil etmək olursa, statik modeldə ardıcıl olan çoxsaylı ssenarilərin işlənməsinə imkan yaranır. Sonra kompüterin köməkliliyi ilə bu bölgülərin seçilməsi həyata keçirilir, pul vəsaitlərinin ardıcıl və məntiqi axını qurulur, NPV və İRR kəmiyyətləri hesablanır. Bu prosesi dəfələrlə təkrar edərək, NPV kəmiyyətlərinin tam bölgüsünü qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, təsadüfi hadisənin ehtimallığı təsadüfi hallara keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikası verəcək proqnozlaşdırmaya imkan yaradır. Bu zaman qeyri-müəyyənlik və risk dərəcəsi azalır. Risklər təhlilinin praktiki metodlarının xülasəsini ümumiləşdirilərək, onların strukturlaşdırılması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Riskin təhlilinin son məqsədi- layihə riskini azaltmağa imkan yaradan tədbirlərin işlənilməsi və eləcə də onlara müvafiq olan xərclərin uçotudur.

Cədvəl 3.1

Risklər təhlilinin praktiki metodları

Metod	Mahiyyət	Tətbiq sferası
1. Ekspert qiymətləndirilmə	Ekspertləşdirmə fəaliyyəti ilə bağlı zəruri informasiyanın işlənilməsi üzrə kompleks məntiqi və riyazi statistik metod və prosedurlar	Risklərin müəyyənləşdirilməsi
2. SWOT- təbiili	Layihənin güclü və zəif tərəflərini, imkan və xətlərini əyani şəkildə müqayisə etməyə imkan yaradan metod	Risklərin ekspert qiymətləndirilməsi
3. "Risklər ulduzu (qızıl, gülü)", "risklər spiralı"	Amillərin riskli olmasının əyani ekspert qiymətləndirilməsi	Risklərin ranje edilməsi
4. Analogiyalar	İtkilərin baş verməsi mümkünlüyü və ehtimalının hesablanması məqsədi ilə layihə- analoqlar üzrə əldə edilən təcrübənin tədqiqatı	Tez- tez təkrarlanan layihələrin riskinin qiymətləndirilməsi
5. Risklərə faiz Ödənişi üzrə düzəlişlər	Risksiz faiz stavkasının riskə görə əlavə kəmiyyəti qədər artırılması	Layihə səmərəliliyinin müəyyən edilməsində risk amillərinin əlavə uçuğu
6. Kritik qiymətlər metodu	Layihə səmərəliliyinin müvafiq meyarının hesablanan kəmiyyətini kritik həddə gətirən riskin, yoxlanan dəyişənlərinin qiymətinin tapılması	Qeyri- müəyyənlik şəraitində layihənin idarə edilməsi prosesində risklərin monitorinqi

7. Həllər " ağacı"	Layihə variantlarından birinin seçilməsində və optimal strategiyanın formalaşmasında statistik qərarların qəbulu metodu	Virtual layihənin risk təhlili. Layihənin, idarə edilməsi
8. Həssaslığın təhlili	Yalnız bir risk amilinin dəyişməsi nəticəsində layihənin kriterial göstəriciləri təhlilinin keçirilməsi	Riskiiliyin kəmiyyət təhlili
9. Ssenarilərin təhlili	Risklilik amilləri spektrinin dəyişməsi nəticəsində layihənin kriterial göstəriciləri təhlilinin aparılması	Risklərin idarə edilməsi və təhlilinə kəmiyyətce yanaşma
10. Statistik yanaşma	Dispersiya və orta- kvadratik kənarlaşma göstəricilərinin qiymətlərinin kəmiyyətce müəyyən edilməsi	Bir neçə layihənin (yaxud bir layihənin bir neçə variantının) risklərinin kəmiyyətce qiymətləndirilməsi

Layihələrə risklərin mənfi təsirinin aşağı salınması texnologiyası və metodlarının işlənməsi riskə reaksiyanın planlaşdırılması proseduru vasitəsilə yerinə yetirir. Bununla layihəyə təsir edən risklərdən səmərəli qorunma təmin edilir. Praktikada ənənəvi olaraq dörd əsas riski azaltmaq metodu seçilir: 1) çəkinmə - risklə əlaqədar olan hər bir fəalliyət və hallardan sadəcə kənarlaşma; 2) ötürmə - riskə görə məsuliyyətin digər tərəfə keçirilməsi; 3) minimallaşdırma - riski ölçüsünün azaldılmasına yönələn xüsusi özəl tədbirlərin keçirilməsi, zərərin qarşısını alan xüsusi sistemin yaradılması; 4) qəbul etmə - riskə görə məsuliyyətin saxlanması; öz vəsaiti hesabına bütün mümkün zərərlərin ödənilməsi hazırlığı və bacarığı. Praktikada bu metodların reallaşması üçün müxtəlif müdafiə vasitələrindən istifadə edilir.

Risk haqqında onu deyə bilərik ki, o müəyyən qədər qeyri-müəyyənliklə bağlıdır və təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Bu təsir mənfi nəticələrə də gətirib çıxara bilər. Buna görə də riskdən yarana biləcək mənfi nəticələrin qarşısının

alınması üçün onun idarə olunması və tənzimlənməsi zərurəti yaranır. Risk idarə oluna bilən bir hadisədir. Bu isə onu qeyri-müəyyənlikdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Həm də bu xüsusiyyətinə görə risk qeyri-müəyyənliklə müqayisə etdikdə daha çox qəbul ediləndir.

Bununla belə, risklərin idarə edilməsi prosesi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses özündə idarə edən və idarə olunan tərəfləri birləşdirir. İdarə edən tərəf kimi idarəetmənin subyektləri, idarəetmə üsul və metodları, idarəetməni həyata keçirən müəyyən qrup insanlar (səhmdarlar, səhmdarlar və s.) çıxış edirlər.

Risklərin idarə olunması zamanı manevr imkanları kifayət qədər yüksəkdir və hazırda biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan strukturlar bütün risklərin idarə olunmasını həyata keçirməlidirlər. Lakin risk-menecment heç də bu işin öhdəsindən tam olaraq gələ bilmir. Odur ki, düzgün qərarların qəbulu üçün müəssisənin itkilərinin baş verəcəyi təqdirdə ona tab gətirə bilməsi, onun aktivlərinin müxtəlif fəaliyyət dairələri üzrə bölgüsünün həyata keçirilməsi zəruridir.

Real təsərrüfatçılıq şəraitində, müxtəlif risk amillərinin fəaliyyəti zamanı onun mənfi nəticələrinin azaldılması üçün müəssisənin bu və ya digər fəaliyyət istiqamətləri üzrə təsir göstərən müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu metodları əsas 4 istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar :

- Riskdən yayınma metodları;
- Riskin lokallaşdırılması metodları;
- Riskin dissipasiyası metodları;
- Riskin kompensasiyası metodları.

Riskdən yayınma metodları təsərrüfat həyatında daha geniş yayılmışdır. Bu metodlardan risk etmədən fəaliyyət göstərmək istəyən sahibkarlar istifadə edirlər. Bu tip rəhbərlər etibarlı olmayan tərəfdaşların xidmətindən imtina edirlər, yalnız öz etibarlılığını sübut etmiş kontragentlərlə - istehlakçılar və təchizatçılarla işləməyə üstünlük verirlər. Onlar tərəfdaşları dairəsini genişləndirməyə çalışırlar. İstehsal proqramının xammal, material və komplektləşdiricilərin çatdırılması qrafikinə pozulması nəticəsində yerinə yetirilməsindən yan keçmək üçün naməlum və şübhəli təchizatçıların xidmətlərindən imtina edirlər.

Təsərrüfat subyektləri “riskdən yayınma” taktikasından istifadə etməklə yerinə yetirilməsi və ya səmərəliliyi az da olsa şübhə doğuran innovasiya və digər layihələrdən imtina edirlər. Məsələn, risksiz strategiyaya istinad edən banklar kreditləri yalnız konkret təminat əsasında, məsələn, daşınmaz əmlak və ya əmtəələrin girov qoyulması ilə verirlər.

Yayınmanın digər variantı riskin üçüncü şəxsin üzərinə keçirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə öz hərəkətlərinin sığortalanmasına və ya elə bir “qarantın” tapılmasına çalışır ki, öz risklərini onların üzərinə keçirmək mümkün olsun. Mümkün itkilərin sığortalanması yalnız müvəffəqiyyətsiz qərarların qəbul edilməsindən etibarlı müdafiə işinə xidmət etmir, həm də müəssisə rəhbərlərinin məsuliyyətini artırır. Bu isə qərarların işlənməsi və qəbuluna ciddi yanaşmağa, mütəmadi olaraq sığorta müqaviləsinə uyğun olaraq müdafiə tədbirləri həyata keçirməyə məcbur edir.

Daha geniş planda müəssisə maliyyə-təsərrüfat sövdələşmələrinin regional sığorta sisteminin və müvafiq olaraq yenidən sığortalama sisteminin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edə bilər.

Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, riskdən yayınmanın sığortalama kimi populyar mexanizmləri müəssisələrin qarşılaşdığı bir çox hallarda məqbul deyil. Bu, birinci növbədə yeni məhsul növü və ya yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə həyata keçirən müəssisələr üçün xarakterikdir. Belə ki, həmin hallarda sığorta kompaniyaları təhlil aparmaq üçün zəruri olan statistik məlumatlara malik olmadığından, risklərin bu növlərini sığortalamırlar. Odur ki, riskin azaldılması üçün hərəkətlərin seçimini həmin risk amilinin sığortalama predmeti ola bilməsinin aydınlaşdırılmasından başlamaq lazımdır. Sığortalana bilməyən risk halında riskin neytrallaşdırılması üçün digər metodlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur [15, s. 57].

“Qarant axtarışı” metodu istər kiçik, istərsə də iri müəssisələr tərəfindən istifadə olunur. Lakin qarant funksiyasını müxtəlif subyektlər yerinə yetirir. Onlardan bəziləri iri kompaniyaların (bankların, sığorta cəmiyyətlərinin, fondların), digərləri dövlət idarəetməsinin qanadı altına keçir. Görünür ki, bu məsələdə birmənalı cavab tapmaq mümkün deyil. Lakin bərabər qarşılıqlı faydalılıq prinsipi gözlənilməlidir.

Arzu olunan qarantı unikal xidmətlərlə, siyasi dəstəklə, xeyriyyəçiliklə və digər yollarla maraqlandırmaq olar. Lakin, digər hallarda olduğu kimi, burada da əldə olunan fayda ilə sərf ediləni müqayisə etmək vacibdir. Bu isə şəraitin strukturlaşdırılmasını və konkret təhlilini, müəssisənin fəaliyyətinin etibarlılığına nail olunması variantlarının işlənilməsi, qiymətləndirilməsi və müqayisə olunmasını tələb edir.

Riskin lokallaşdırılması prinsipindən kifayət qədər dəqiq surətdə həyata keçirilməsi mümkün olduqda istifadə olunur. Fəaliyyətin iqtisadi baxımdan daha təhlükəli mərhələsini və sahəsini ayırmaqla ona nəzarət etmək olar və beləliklə, müəssisənin riskinin son səviyyəsini azaltmaq olar. Belə metodlar məsələn, kommersiya baxımından müvəffəqiyyətin əldə olunması şübhə doğuran innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsi zamanı iri istehsal kompaniyaları tərəfindən xeyli vaxtdır ki, istifadə olunur. Adətən məhsulların bu növlərinin mənimsənilməsi üçün intensiv elmi-texniki və layihə-konstruktor işləmələri və ya hələ sənayedə aprobeasiya olunmamış elmi nailiyyətlərdən istifadə olunur. Belə yüksək riskli layihələrin reallaşdırılması üçün vençur (risk) kompaniyaları yaradılır. Layihənin daha riskli hissəsi yeni yaradılan və nisbətən kiçik firma səviyyəsində lokallaşdırılır. Bununla bərabər əsas kompaniyanın elmi və texniki potensialının səmərəli surətdə həmin prosesə qoşulması şəraiti saxlanılır.

Daha sadə hallarda müstəqil hüquqi şəxs əvəzinə müəssisənin strukturunda xüsusi bölmənin yaradılması mümkündür.

Riskin dissipasiyası metodları idarəetmənin daha yumşaq alətlərini ifadə edir. Dissipasiyanın əsas metodlarından biri ümumi riskin ümumi işin müvəffəqiyyətində maraqlı olan digər iştirakçıları ilə birləşmək yolu ilə paylaşmasından ibarətdir. Hər bir müəssisə üçün riskin müəyyən qəbul olunma səviyyəsi vardır. Bu səviyyədən sonra müəssisə müəyyən olunmuş riskə görə fəaliyyətdən imtina edir. Ancaq riskin başqa müəssisələr və ya tərəfdaşlarla bölüşdürülməsi ayrılıqda bir müəssisəyə düşən riskin kəmiyyətini azaldır ki, bu da fəaliyyətin genişləndirilməsi üçün müəssisəyə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Müəssisə ümumi problemlərin həllinə tərəfdaş qismində digər müəssisələri və hətta fiziki şəxsləri cəlb etməklə öz risklərini azaltmaq imkanına malikdir. Bunun üçün səhmdar cəmiyyətləri, maliyyə sənaye qrupları yaradıla bilər. Müəssisələr bir-birinin səhmlərini ala və dəyişdirə bilər, müxtəlif konsorsiumlara, assosiasiyalara, konsernlərə daxil ola bilər. İntegrasiya ya şaquli (diagonal) – razılaşdırılmış qiymət siyasəti yeritmək, təsərrüfatçılıq zonalarının bölünməsi, piratlığa qarşı birgə fəaliyyət göstərmək üçün eyni sahə və ya eyni idarəetmə altında olan müəssisələrin birləşməsi; ya da üfüqi – texnoloji proseslərin, təchizat və satış əməliyyatlarının ardıcılığı üzrə müəssisələrin birləşməsi şəklində ola bilər.

Bəzi hallarda ümumi riskin zaman üzrə və ya mərhələlər üzrə bölgüsü mümkün olur. Riskin idarə olunması metodlarının bu qrupuna diversifikasiyanın müxtəlif variantlarını aid edirlər:

- Fəaliyyət diversifikasiyası, istifadə olunan və ya istifadəyə hazır texnologiyanın sayının artması, buraxılan məhsul və ya təklif olunan xidmətlər spektrinin assortimentinin genişləndirilməsi, istehlakçıların müxtəlif sosial qruplarına müxtəlif regionlardakı müəssisələrə orientasiya və s. kimi başa düşülür və riskin azaldılması, marketinq nəzəriyyəsində iqtisadi cəhətdən davamlılığın və müstəqilliyin əldə olunmasının kifayət qədər yaxşı öyrənilmiş üsuludur.

- Satış bazarının diversifikasiyası, yəni eyni zamanda bir neçə əmtəə bazarında işləməklə, onlardan birindəki uğursuzluğun digərindəki müvəffəqiyyətlə kompensasiya olunması; məhsulun çox sayda istehlakçılar arasında bölüşdürülməsi; bu zaman hər bir kontragentə ümumi buraxılışın həcmində bərabər nisbətdə pay düşməsinə çalışmaq lazımdır ki, onlardan bir neçəsinin məhsuldan imtina etməsi ümumilikdə istehsal-satış proqramını pozmasın.

- Xammal və materialların alışıının diversifikasiyası çox sayda təchizatçılarla qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutur. Bu müəssisəyə imkan verir ki, onlardan, ayrı-ayrı təchizatçıların etibarsızlığından asılılığı azalsın; kontragent tərəfindən müxtəlif, hətta ən obyektiv (qəzalar, müflisləşmə, fəvqəladə hallar və s.) səbəblər üzündən təchizat qrafikinə pozulması zamanı müəssisə digər təchizatçı ilə işə başlasın.

Təbiidir ki, riskin nəticələrinin yumşaldılması üçün istifadə olunan belə metodlar maddi-texniki təchizat şöbələrinin işini çətinləşdirir və aydındır ki, onların açıq və ya gizli müqavimətinə rast gəlinir. Məhz buna görə də müəssisə rəhbərləri, öz iqtisadi dayanıqlığını, sabitliyini qorumaq məqsədilə dissipasiya metodlarından istifadə etməklə, sistemativ olaraq tərəfdaşların sayı və ümumi alışda və ya təchizatda onların payı kimi göstəricilərə nəzarət etməli, tərəfdaşlar dairəsinin genişləndirilməsi və müəssisə ilə onlar arasında maddi dəyərlərin hərəkət həcmələrinin bərabər dərəcədə bölünməsinə stimullaşdırmalıdır.

Müəssisənin investisiya portfelinin formalaşdırılması sahəsində dissipasiya metodlarının tətbiqi zamanı kapital tutumu nisbətən az olan bir neçə layihələri reallaşdıran proqramlara daha çox üstünlük verilməlidir. Çünki praktiki olaraq müəssisənin bütün ehtiyatlarını cəlb edən vahid investisiya layihəsi maneə üçün heç bir imkan qoymur. Riskin idarə olunmasının bu metodunu investisiyaların diversifikasiyası adlandırmaq olar.

Əgər müəssisə bir neçə tərəfdaşla vahid iri və uzunmüddətli bir layihənin reallaşdırılması üzrə işləri aparmalıdırsa, uğursuzluq riskinin azaldılması üçün riskin yuxarıda göstəriləyi kimi paylaşılmasına üstünlük verməlidir. Bu halda bölgü zamanı iştirakçılar arasında fəaliyyət dairələrinin və məsuliyyətin sərhədləri dəqiq müəyyən olunmalıdır, işin və məsuliyyətin bir iştirakçıdan digərinə ötürülməsi dəqiq müəyyən olunmalıdır, işin və məsuliyyətin bir iştirakçıdan digərinə ötürülməsi zamanı “düynün nöqtələri” uzlaşdırılmalı və razılaşdırılmalıdır. Birmənalı olmayan, dəqiq müəyyən edilməmiş məsuliyyətli mərhələlərin, əməliyyat və işlərin olmaması əsas tələb kimi qoyulmalıdır. Nəhayət, layihənin ayrı-ayrı hissələrinin yerinə yetirilməsi üzrə məsuliyyət müəyyən icraçılar üzərində hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməlidir. Müəyyən mənada bu metod riskin lokallaşdırılması metodunun təbii inkişafı kimi qəbul olunur. Beləliklə, riski uzunmüddətli layihənin və ya təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi müddəti üzrə bölmək və fiksə etmək məqsəduyğundur. Bu, strategiya və ya layihənin reallaşması prosesinin müşahidəsi və ona nəzarəti kifayət qədər yaxşılaşdırır və işin gedişində riskin son səviyyəsini idarə etməklə öz hərəkətlərini nisbətən asan şəkildə korreksiya etməyə imkan verir.

Riskin azaldılmasının analoji diversifikasiya fəndləri müəssisənin fəaliyyətinin digər istiqamətləri və onun strategiyasının elementləri üzrə də tətbiq oluna bilər.

Təhlükə doğuran müxtəlif situasiyalarla mübarizənin təhlükənin əvvəlcədən xəbər verilməsi mexanizmlərinin yaradılması ilə əlaqədar olan daha bir istiqaməti riskin kompensasiya olunması metodlarından ibarətdir. Təsir formasına görə onları idarəetmənin qabaqlayıcı metodlarına aid edirlər. Təəsüf ki, bu metodlar adətən daha çox əmək tutumludur və əvvəlcədən çox geniş analitik işin aparılmasını tələb edir ki, onun da effektivliyi həmin metodların tətbiqinin səmərəliliyi asılıdır.

Bu tip metodlardan daha səmərəli olanları müəssisənin strateji istiqamətli fəaliyyətində istifadə olunanlar hesab edilir. Riskin kompensasiya olunmasında vasitə kimi istifadə olunan strateji planlaşdırma o halda səmərə verir ki, strategiyanın işlənilməsi prosesi demək olar ki, müəssisənin bütün fəaliyyət dairəsini əhatə edir. Müəssisənin potensialının öyrənilməsindən əvvəl həyata keçirilən strateji planlaşdırma üzrə tam miqyaslı işlər qeyri-müəyyənliyin böyük bir hissəsini aradan qaldıra, istehsal tsiklində zəif məqamların yaranmasını əvvəlcədən görməyə, müəssisənin öz bazar sektorundakı mövqeyinin zəifləməsini qabaqlamağa, risk amillərinin həmin müəssisəyə aid olan xüsusi istiqamətini əvvəlcədən müəyyən etməyə və deməli, kompensasiyaedici və qabaqlayıcı tədbirlərin, istifadə planının və ehtiyatlardan istifadə kompleksinin işlənilməsinə imkan verə bilər.

Bu metodun növlərindən biri də ətraf iqtisadi mühitin proqnozlaşdırılmasıdır. Bu metodun mahiyyəti inkişaf ssenarilərinin vaxtaşırı işlənilməsi və həmin müəssisə üçün təsərrüfatçılıq mühitinin gələcək vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, mümkün tərəfdaşların davranışı və ya rəqiblərin hərəkətlərinin, müəssisənin satıcı və ya alıcı qismində çıxış etdiyi bazar segmentlərindəki dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması və nəhayət, regional və ümumi iqtisadi proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Aydın ki, müvafiq proseslər barədə cari informasiya nəzərdən keçirilmədən həmin proqnozlar mənasızdır. Buna görə də daha bir vacib və səmərəli metodu göstərmək lazımdır – “sosial-iqtisadi və normativ-hüquqi mühitin monitorinqi”. Burada informasiyalaşdırma – normativ-məlumat informasiyanın aktuallaşdırılmış kompüter sistemləri, kommersiya informasiyasının şəbəkəyə qoşulması, məxsusi

analitik xarakterli tədqiqatların aparılması, konsultasiya firmaları və ayrı-ayrı konsultantların müvafiq xidmətlərinə sifarişlərin verilməsi - əhəmiyyətli dərəcədə yardımçı ola bilər. Nəticədə əldə olunmuş məlumatlar təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərindəki yeni tendensiyaları tutmağa, normativ yeniliklərə vaxtında hazırlaşmaq, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi qaydalarının dəyişməsi nəticəsində baş verən itkilərin kompensasiya olunması üçün zəruri tədbirləri nəzərdə tutmağa, taktiki və strateji planları işin gedişində korreksiya etməyə imkan verir.

Ehtiyat sisteminin yaradılması metodu sığortalamaya çox yaxındır, lakin bu şərtlə ki, sığortalama müəssisənin daxilində olsun. Bu halda müəssisədə sığorta üçün xammal, material və komplektləşdiricilər, ehtiyat pul vəsaitləri fondları yaradılır, böhran şəraitində planların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi baş verir, sərbəst güclərdən müvəqqəti olaraq istifadə olunur, gələcək üçün yeni əlaqələr yaradılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda öz vəsaiti ilə sığorta fondlarının yaradılması, gözlənilməyən xərclərin örtülməsi üçün qaynar kredit xərclərinin hazırlanması kimi formalaşdırılan maliyyə ehtiyatlarına nəzərən girovlardan istifadə olunmasına daha çox üstünlük verilir. Deməli, müəssisə üçün maliyyə strategiyasının, öz aktiv və passivlərinin idarə olunması üçün müvafiq siyasətin işlənilməsi, onların optimal strukturunun təşkili və qoyulan vəsaitlərin kifayət qədər yüksək likvidliyinin təmin olunması çox aktualdır.

Ehtiyatların artırılması planında müəssisənin daxili vəziyyəti, onun riskə meyilliyinə müvafiq olaraq personalın təlimi və treninqindən tutmuş spesifik korporativ mədəniyyətin formalaşmasına, özünütəkmilləşdirmə imkanınadək istifadə olunmalıdır. Müəssisə rəhbərləri özlərinin psixoloji tiplərini aydınlaşdırmalı və qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində işin tələblərinə uyğun gəlmirsə, onu dəyişdirməlidirlər. Bunun üçün aprobeasiya olunmuş metodika və yanaşmalar mövcuddur. Hətta belə işlər üzrə ixtisaslaşmış firmalar da fəaliyyət göstərir. Əgər rəhbər riskə olan münasibətini dəyişirsə, onda yalnız bu, müəssisənin işinin müvəffəqiyyətini artıran personalın daxili resurslarının azad olması amilinə çevrilə bilər [12, s. 34].

Risklə mübarizə metodu kimi aktiv məqsədyönlü marketinqdən istifadə etməyə qərar vermiş müəssisə intensiv surətdə öz məhsuluna tələbin formalaşdırılmasına çalışır. Bunun üçün müxtəlif marketinq metodları və fəndlərindən istifadə olunur. Məsələn, bazarın seqmentləşdirilməsi, onun həcmnin qiymətləndirilməsi; potensial istehlakçıların və investorların məhsulun və ümumiyyətlə müəssisənin daha əlverişli xüsusiyyətləri barədə hərtərəfli informasiya da daxil olmaqla, reklam kompaniyasının təşkili; rəqiblərin davranışının təhlili, rəqabət mübarizəsinin strtegiyasının işlənilməsi, xərclərin idarə olunması siyasəti və tədbirlərin işlənilməsi və s.

Sahibkarlıq fəaliyyətində idarə olunması üçün risklər əsasən üç qrupa (sahəyə) bölünür:

Birinci sahə. Bu sahədə risk dərəcələri nisbətən aşağıdır. Buraya ticarət müəssisələri, xidmət göstərən müəssisələr aiddir.

İkinci sahədə bank işi, sığorta işi, müxtəlif fondlar yerləşir. Bu sahədə risklər nisbətən yüksəkdir.

Üçüncü sahədə investorlar və innovatorlar yerləşir. Burada isə risklər həddindən artıq çoxdur.

Birinci qrupa aid olan risklər zamanı əvvəldə göstərilmiş risklərin idarə olunması metodlarından tam mənası ilə istifadə etmək olar. Özü də burada ən geniş yayılmış metodlar riskdən yayınma metodlarıdır. Həmin metodlardan risk etməyi sevməyən sahibkarlar daha çox istifadə edirlər.

İkinci qrupa gəlinə isə burada risklər əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğuna görə hökumət və Milli Məclis sahibkarları dəstəkləmək və risk səviyyəsini aşağı salmaq üçün xüsusi sənədlər qəbul etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, banklar adətən risksiz strategiyaya istinad etməyə çalışırlar, kreditləri konkret təminatla, yəni daşınmaz əmlakı və əmtəəni girov götürməklə verirlər. Bu, riskdən yayınma metodudur.

Üçüncü qrup, yəni innovasiya sahibkarlığı üçün isə, analoji metodların tətbiqi qəbul olunmamışdır. Burada sahibkar çox əlverişsiz bir vəziyyətdədir. Bu məsələnin həllinin yaxın zamanlarda baş verəcəyini gözləmək də sadələşmə olardı. Xarici ölkələrdə də bu məsələ üzərində işləyirlər. Məsələn, ABŞ-da kompaniyaların

yaradılması üzrə elə xüsusi metodlar tətbiq olunur ki, burada işləyən menecerlər əmək haqqı müqabilində yeni ideyalar irəli sürür, yeni və perspektiv işləmələr aparılır. Burada belə bir sual meydana çıxa bilər ki, həmin menecerləri sahibkar adlandırmaq olar, ya yox. Demək lazımdır ki, belə menecerlər sahibkar deyil, çünki o, risk etmir. Onun üçün ən ağır cəza işdən çıxarılma ola bilər. O, nə pulla, nə də digər əmlakı ilə risk etmir.

Yeni məhsul növlərini və ya yeni texnologiyaları mənimsəyən müəssisələr riskdən yayınmanın sığortalama kimi geniş yayılmış mexanizmlərini hələ lazımı səviyyədə istifadə etmir, hesablamaların aparılması üçün zəruri olan statistik məlumatlara istinad etmir və buna görə də həmin risk növlərini sığortalamırlar.

Bu kompaniyalar üçün riskin koalizasiyası metodundan istifadə daha məqsədəuyğundur. Lakin həmin metodlardan risk mənbələrini dəqiqləşdirmək və konkret hissələrə ayırmaq mümkün olduğu nadir hallarda istifadə etmək olur. Bu zaman fəaliyyətin iqtisadi baxımdan daha təhlükəli mərhələsi və ya sahəsi ayrılır. Həmin sahəyə nəzarəti yüksəltməklə, müəssisə üçün riskin mənfi nəticələrini azaltmaq olar. Bir çox iri istehsal kompaniyaları kommersiya mənfəəti şübhə doğuran innovasiya layihələrinin tətbiqi, yeni məhsul növlərinin mənimsənilməsi zamanı belə metodlardan istifadə edirlər. Belə yüksək riskli layihələrin reallaşdırılması üçün vençur (risk) kompaniyaları yaradılır. Layihənin daha riskli hissəsi yeni yaradılan və nisbətən kiçik olan belə bir firmada cəmləşir. Lakin bununla bərabər əsas kompaniyanın elmi və texniki potensialından səmərəli istifadə üçün şərait saxlanılır.

Daha bir istiqamətdə - riskin kompensasiya olunması metodları göstərilə bilər. Təsir formasına görə onları idarəetmənin qabaqlayıcı metodları sırasına aid edirlər. Təəssüf ki, bu metodlar yüksək əmək tutumuna malikdir, ətraflı analitik hazırlıq tələb edir. Belə analitik hazırlığın tamlığından, geniş və hərtərəfli olmasından onların tətbiqinin səmərəliliyi bilavasitə asılı olur. Bu tipin daha səmərəli metodlarına müəssisənin fəaliyyətində strateji istiqamətlənmə aid edilir.

3.2. İqtisadi risk dərəcəsinin aşağı salınması istiqamətləri

Dövlət iqtisadiyyatın əsas subyektlərindən biri olmaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatda əsasən nəzarət və tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir. Tənzimləmə funksiyasını dövlət iqtisadi proseslərdə inzibati və iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirir. Dövlətin tənzimləmə funksiyası iqtisadi proseslərdə səmərəliliyin artırılması məqsədilə yaranmış müəyyən çatışmazlıqlar, pozuntular, iqtisadi inkişafda durğunluq yaradacaq amillər müşahidə edildikdə və ya gözlənildikdə həyata keçirilir.

İqtisadi risklər iqtisadiyyatda fəaliyyətin təşkilinə, iqtisadi və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasına, eləcə də yekunda iqtisadi fəaliyyətin nəticələrinə ciddi təsir göstərə bilər. Belə ki, əksər insanlar qeyri-müəyyənlikləri, gözlənilməz dəyişiklikləri əsasən müsbət hal kimi qəbul etmirlər. İqtisadi fəaliyyətinin yekununda itirmə ehtimalının yüksək olması bir çox hallarda insanları fəaliyyətdən çəkindirir. Ölkədə qeyri-stabillik olduqda insanlarda iqtisadi fəaliyyətə maraq azalır, təşəbbüskarlıq səviyyəsi aşağı düşür. Bu isə ümumilikdə cəmiyyət üçün gələcək inkişafı ləngidə bilər. Sadə bir misal göstərə bilərik ki, ərəb baharından sonrakı dövrdə ərəb baharı baş vermiş ölkələrə səyahət edən turistlərin sayı kəskin azalmışdır. Yaranmış qeyri-stabil vəziyyətlə bağlı bu ölkələrin əhalisi mövcud çətinliklərə görə öz ölkələrinin gələcək inkişafına inamsız yanaşaraq Avropa ölkələrinə miqrasiya etməyə başlamışdır. Türkiyədə son zamanlarda baş verən terror hadisələri və Rusiya ilə yaranan gərginlikdən sonra turizm sektorunda müəyyən durğunluq yaranmışdır. Rusiyanın Türkiyəninin kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas alıcılarından biri olması ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlara da təsirsiz ötüşmədi. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış xaos vəziyyəti, siyasi-iqtisadi istiqrarsızlıq ölkədə təsərrüfatçılığın çökməsinə səbəb olmuşdu. Ölkədə həmin dövrdə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sahibkarlıq təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etdiyi bazar iqtisadi sistemə keçidin əsası qoyulsa da, dövrün reallıqları göstərdi ki, dövlətin tənzimləmə siyasəti olmadan əlverişli, iqtisadi risklərin aşağı səviyyəyə salındığı fəaliyyət mühiti yaradılmadan iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil.

Dövlət iqtisadi riskləri tənzimləyərkən cari və strateji riskləri bir-birindən fərqləndirməlidir. Cari risklər cari dövr üzrə nəzərdə tutulan fəaliyyətin yerinə yetirilə bilməməsi, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması ilə bağlı yaranan risklərdir. Strateji risklər strateji hədəflərin düzgün seçilməməsi və ya strateji hədəflərə (nəticələrə) çatmaq üçün yerinə yetirilən fəaliyyətin uğursuzluğu halında yarana biləcək risklərdir.

Cari dövrdə həyata keçirilən düzgün iqtisadi fəaliyyətlə strateji riskləri azaltmaq mümkündür. Ancaq biz birmənalı şəkildə cari risklərin səviyyəsinin azaldılmasının strateji risklərin səviyyəsinin azaldılmasına müsbət təsir göstərəcəyini deyə bilmərik. 2008-ci ildə dünyada neftin 1 barrelinin qiyməti 120 dollar civarında olarkən ölkəmizdə dövlətin cari xərclərini yerinə yetirə bilməməklə bağlı risklərin səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Bununla belə ÜDM-in strukturunda neft sektorunun payının yüksək olması, xarici ticarətin strukturunda iqtisadiyyatın digər sahələrinin payının aşağı olması, neft ehtiyatlarının gələcəkdə azalması, neftin qiymətinin dünya bazarında müəyyən olunması və ölkəmizin bu qiymətlərə təsir göstərmə imkanlarının olduqca məhdud olması, neftdən asılılıqla bağlı strateji risklərin səviyyəsini həmin dövr üzrə neftin qiymətinin yüksək olması aşağı salmamışdır.

Müasir dövrdə dünyada gedən qloballaşma prosesi, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının bir-birinə inteqrasiyası prosesləri nə qədər sürətlənsə də hər bir ölkənin öz milli iqtisadiyyatı, milli iqtisadi strategiyası mövcuddur. Hər bir ölkənin qloballaşma prosesindəki rolunu milli iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti müəyyən edir. Ölkələrin bu prosesdə gələcək üçün daha yaxşı nəticələr əldə etməsi onların öz milli iqtisadiyyatlarını hansı istiqamətdə və hansı səviyyədə inkişaf etdirə bilməsi, inkişaf strategiyasının düzgün qurulmasından asılıdır. Eyni zamanda qloballaşma prosesindən yaranan risklər sağlam milli iqtisadiyyata malik olmayan ölkələrin bu proses nəticəsində iqtisadiyyatının ağır vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanın müstəqillik qazandıqdan sonra bazar iqtisadi sistemə keçməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətlənməsi ölkəmizi də global iqtisadi sistemin tərkib hissəsinə çevirmişdir. Bu baxımdan bu sistemdə yaranacaq risklərin qarşısının alınması üçün bu cür risklərin yaranmasının səbəblərinin öyrənilməsi,

risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulması həm ölkə iqtisadiyyatını global iqtisadi proseslərin mənfi təsirlərindən qoruya bilər, həm də bu prosesin müsbət tərəflərindən istifadə etməyə imkan yaradacaqdır.

Ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturunda düzgün proporsiyaların müəyyən olunması və bu proporsiyalara uyğun iqtisadiyyatın hərtərəfli və səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi, risklərə davamlı, sağlam milli iqtisadiyyatın qurulmasının əsas şərtlərindəndir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunda neft sektorunun üstünlüyü ölkə iqtisadiyyatının neftdən, neft gəlirlərindən asılılığının yüksək olmasına səbəb olur. Bu isə ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən risklər yaradır. Bu risklərin yaranması aşağıdakı səbəblərlə əlaqədardır:

- Neftin satışı dünya bazarında həyata keçirilir və satış qiyməti tələb təklif əsasında formalaşır. Bu halda neft ixrac edən bir ölkə kimi Azərbaycanın dünya üzrə neft ixracındakı payını da nəzərə alsaq neftin satış qiymətinə təsir imkanları olduqca məhduddur. Qiymətə nəzarət imkanlarının olmaması qiymətlərlə bağlı qeyri-müəyyənliyi artıraraq doğru proqnoz vermə ehtimalını azaldır və bu da iqtisadiyyatı əsasən neft gəlirlərinə bağlı bir ölkə üçün iqtisadi riskləri artırır.

- Neft ehtiyatlarının tükənən təbii ehtiyatlardan olması və yaxın gələcəkdə ehtiyatlarının həcmnin kəskin şəkildə aşağı düşəcəyi ilə bağlı verilən proqnozlara əsasən neft ixrac edən ölkə kimi bu sahə üzrə ölkənin gəlirlərinin azalması ehtimalını artırır.

Bu halda dövlətin strateji maraqlarının qorunması üçün mövcud və gözlənilən riskləri tənzimləməsi vacibdir. Azərbaycanda 2015-ci ildə baş verən devalvasiya bir daha göstərdi ki, ölkədə strateji risklərdən yaranan mənfi təsirləri azaltmaq üçün əvvəlcədən ölkə iqtisadiyyatı təkmilləşdirilməlidir. Bu istiqamətdə Azərbaycanda dövlət tərəfindən qanunvericilik bazasının və sisteminin təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyatın əsasən qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra proqramların qəbulu və icrası öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Dövlət iqtisadi fəallığı artırmaqla iqtisadiyyatı inkişaf etdirə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəallıq təsərrüfat

subyektlərinin mənfəət əldə etmək imkanları genişləndikcə daha da artır. Ancaq hər bir fəaliyyət, hər bir qərar müəyyən riskləri nəzərə almağı tələb edir. Demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrində risklər mövcuddur.

Məqsədi yüksək qazanc əldə etmək olsa da, sahibkar riskin müəyyən həddindən sonra fəaliyyətdən imtina edir. Sahibkarın fəaliyyətdən imtina etməsi iqtisadi fəallığı azaldır. Bu isə müəyyən mənada fəaliyyət nəticəsində mümkün ola biləcək yüksək mənfəətin itirilməsinə səbəb olur. Bu mənada dövlətin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, riskin dərəcəsini sahibkarlar üçün qəbul edilə bilən səviyyəyə qədər aşağı salsın. Xüsusilə iqtisadiyyatın ölkə üçün strateji əhəmiyyətə malik olan elə sahələri olur ki, burada risk dərəcələri yüksək olur və sahənin inkişafı dövlət dəstəyi olmadan lazımi səviyyəyə çata bilməz. Buna misal olaraq biz kənd təsərrüfatında taxılçılıq sahəsini qeyd edə bilərik. Hansı ki, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilmədiyi halda xarici ölkələrdən asılılıq milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilə bilməməsi riskini artıracaqdır. Buna görə də bir çox dövlətlər ən azı zəruri ərzaq məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin edilməsi üçün bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara müəyyən güzəştlər tətbiq etməklə, müəyyən yardımlar göstərməklə, onların risklərini azaldırlar. Bu isə öz növbəsində iqtisadiyyatın risk dərəcəsi yüksək olan sahələrində iqtisadi fəallığın azalmasının qarşısını alır.

Sahibkarlar üçün əsas məqsəd yüksək mənfəət əldə etmək olduğu üçün əsas risk gözlənilən mənfəətin əldə edilə bilməməsi, itkilərlə üzləşməkdir. İstehsal xərclərinin istehsal olunmuş məhsul vahidinə düşən hissəsinin artması məhsulun qiymətinin artmasına bu isə satışın azalması ilə gəlirlərin, mənfəətin azalmasına səbəb ola bilər. Bu da öz növbəsində sahibkar üçün risk yaradır. Ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət vergi güzəştləri tətbiq etməklə, güzəştli şərtlərlə kreditlər verməklə, ssudalar və subsidiyalar verməklə onların risklərini azaldır. Bu isə həmin sahələr üzrə iqtisadi fəallığı artırmaqla həm də ölkənin strateji maraqlarına xidmət edir.

İqtisadiyyatda riskləri artıran bir digər amil isə inhisarçılıq fəaliyyətidir. İnhisarçılıq fəaliyyəti mövcud olan sahələrdə inhisarçı mövqeyə malik təsərrüfat

subyektləri fəaliyyət göstərdikləri sahəyə yeni subyektlərin daxil olmasını və fəaliyyət göstərməsini hər vasitə ilə əngəlləməyə çalışırlar. Bu həmin sahə (bazar) üzrə fəaliyyətlə bağlı riskləri artırır. Bu isə inhisarçı fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat üçün müsbət olsa da, nə cəmiyyət üçün, nə də dövlət üçün səmərəli deyildir. Azərbaycanda inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün qanun qəbul edilmişdir və bu məsələlərin tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

İnflyasiya yüksək həddə olduqda və dövlət tərəfindən idarə oluna bilmədikdə ölkədə maliyyə sabitliyi pozulur və təsərrüfat subyektləri üçün risklər daha da artır. Bu isə iqtisadi fəallığı azaltmaqla həm işsizlik səviyyəsinin, yoxsulluğun artması, həm də dövlətin gəlirlərinin azalması riskini artırır. İnflyasiya dövlət səviyyəsində tənzimlənən iqtisadi prosesdir. Buna görə də dövlətin antiinflyasiya siyasəti nə qədər əsaslı və düzgün şəkildə həyata keçirilərsə inflyasiya ilə bağlı iqtisadi risklərin azaldılmasında bir o qədər effektiv olacaqdır.

NƏTİCƏ

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasında geniş miqyaslı islahatların aparılması zamanı “Maliyyənin idarə olunması” anlayışının tətbiqinə ehtiyac yaranmışdır. Keçid dövrünün ilk illərində ölkənin bir çox müəssisələri müflisləşərək ağır böhran vəziyyətinə düşmüşlər ki, bu da aktivlərin və kapitalın strukturunun optimallaşdırılmasını zəruri etmişdir. Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə bazarlarında əməliyyatların uğurla başa çatdırılması, iqtisadi resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi önəmli məsələyə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə iqtisadi təhlilə dair iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada iqtisadi təhlil geniş aspektdə başa düşülür, yəni kapital bazarı da daxil olmaqla ətraf mühit kontekstində təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsi ilə əlaqədar analitik işlərin bütün bölmələrini əhatə edir, ikinci yanaşma iqtisadi təhlilin əhatə sferasının mühasibat uçotunun təhlili ilə məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. İqtisadi təhlilin başlıca məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətini obyektiv şəkildə xarakterizə edən əsas parametrləri, yəni aktiv və passivlərin strukturunda, debitor və kreditor borclarında, mənfəət və zərərin tərkibində baş verən dəyişiklikləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

İşgüzar təşkilatların fəaliyyətlərinin səmərəliliyi birbaşa xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə adekvat idarəetmə reaksiyasından asılıdır. Xarici mühitdə baş verən qeyri-müəyyən və gözlənilməyən dəyişikliklərə uyğun olaraq strategiyaların hazırlanılması və istifadəsi bu işə yardımçı qismində çıxış edir. İşgüzar təşkilatlarda xarici mühit elementlərinin qarşılıqlı təsiri, əlaqəsi, və baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi strategiyalarının sistemləşdirilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

1. Strategiya konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi meyarlarından çıxış etsək, görürük ki, strategiya-qərarların aydın, vahid və integrativ modelidir. O, təşkilatın modeli, məqsədə çatma vasitəsidir. Strateji addımların istiqaməti təşkilatın nail olacağı nəticəni göstərir. Əsas strateji məsələlərdən biri firmanın fəaliyyət göstərdiyi və ya fəaliyyət göstərmək istədiyi biznes sahəsini müəyyənləşdirməkdir. Müəyyənləşdirmə

prosesi strategiyayı hazırlayan tərəflərin artım, diversifikasiya və ləğvetmə məsələlərinə toxunmalarının tələb edir. Strateji planlaşdırma prosesi əsas həlqə biznes fəaliyyətləri üzrə seqmentləşdirilmənin həyata keçirilməsidir. Seqmentləşdirmə biznes fəaliyyətinin təhlilində, strateji mövqelərin müəyyənləşdirilməsində əsas addımdır. O, aydın şəkildə firmanın rəqabət mühitində firma fəaliyyətinin nədən ibarət olacağını və necə rəqabət aparacağını müəyyənləşdirir.

2. Təşkilat xarici mühitin çoxsaylı amillərinin təsir göstərdiyi açıq sistemdir. Ona görə də təşkilatın və onun strategiyasının səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun adaptiv imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Adaptiv mexanizmin fəaliyyəti çərçivəsində təşkilatın növbəti komponentləri xüsusilə vacibdir: elan edilən tələblər (ödənilməsi üçün təşkilatların yaradıldığı əmtəə və ya xidmətlərə olan tələblər); məqsədlər və 78 strategiyalar; ehtiyatlar; proses (ehtiyatların məhsula çevrilməsi üsulları); nəticələr; mühitlər (daxili və xarici).

3. Yeni idarəetmə paradigmasının prinsipləri işgüzar təşkilatların idarə edilməsində təkmilləşməsinin əsasını təşkil edir. Operativ idarəetmə şəraitində bu prinsiplər istehsaldan istehlaka, bazar tələbinin ödənilməsi əsasında təşkilati-idarəetmə mexanizmlərin xarakterlərini başa düşməyə imkan yaradır. Onlar sistemli və situasiyalı yanaşmalar üzərində qurulan strateji idarəetmə konsepsiyasının başa düşülməsi üçün xüsusi önəmlik daşıyır.

Müəllifin apardığı tədqiqatlar aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir.

1. İqtisadi sistemdə investisiya layihələrinin reallaşdırılmasında investorların məqsədi mənfəət götürməkdir. Layihələrin xərcləri və gəlirlərinin kəmiyyətinə, deməli onların səmərəliliyinə çox saylı risklər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Yüksək kapitaltutumlu neft-qaz sənayesində resursların işlənməsində risklərin təsiri və qiyməti daha yüksəkdir. Belə layihələr üzrə idarəetmə qərarları böyük risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qəbul edilir. Ona görə də əsrin müqaviləsi əsasında sürətlə inkişaf edən neft və qaz sənayesində riskin tədqiqi və nəzərə alınması layihələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən amillərdəndir.

2. Hal-hazırda investisiya layihələrində «risk» anlayışını mütəxəssislər müxtəlif mənalarda qəbul edirlər. Bəziləri risk ifadəsi altında nəticələrin istər müsbət və istərsə də mənfi alınması ehtimalını, başqaları isə mümkün itkiləri başa düşürlər. Müəllifin fikrincə risk anlayışı iqtisad elminə məxsusdur və idarəetmə nəzəriyyəsinin terminləri ilə sahibkarlıq fəaliyyətindən istər müsbət və istərsə də mənfi nəticələrin ehtimalını göstərir. Bu və ya digər riyazi modelin istifadə edildiyi formalaşdırmanın sonrakı səviyyəsində risk ehtimal nəzəriyyəsinin terminləri ilə təsvir edilir.

3. Risk səviyyəsinin təyin edilməsində istifadə olunan risk əyrisi metodikasının prinsiplial nöqsanlarını aradan qaldırmaq məqsədi ilə risk əyrisinin qurulması m m iddiaçı tərəfindən təkmilləşdirilmiş metodikasının investisiya layihələrində tətbiqi aşağıdakılara imkan verir

- risk əyrisinin qurulmasında nisbi göstəricinin əvəzində itkilərin səviyyəsinin yaranması tezliyindən və ya itkilərin həmin səviyyəsinin yaranması ehtimalından istifadə olunmasına;

- layihənin reallaşdırılmasında əlverişli sonluq ehtimalının adekvat əks etdirilməsinə;

- risk səviyyəsinin qiymətinin dəqiq təyin edilməsinə;

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M.İ. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı, 1998.
2. Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. Bakı, 1997.
3. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. Bakı, 1997.
4. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası
5. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi “Azərbaycan respublikasının 2014-cü il və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”, Bakı 2013
6. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XXII kitablar. Bakı, 1997-2007.
7. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı, 2000.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin texniki-iqtisadi göstəriciləri (1992-2005-ci illər külliyyatı).
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti işçilərinin vahid tarif cədvəli əsasında əməyinin ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi. ARDNŞ, 1994.
10. Azərbaycanın neft və qaz kəmərləri sistemi. Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi. Bakı, 2006.
11. A.S.İsayev “ İstehsalın təşkili əsasları”. Dərslik. Bakı. Azərneşr, 2009, 151 s.
12. Daniel Yergin. Neft fəlsəfəsi. 2cilddə. Bakı, 2006.
13. X.H.Kazımlı. Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı, 2008.
14. E.M.Hacızadə, Z.S.Abdullayev. Neft təsərrüfatının iqtisadi strukturunun modernizasiyası. Bakı, 2003.
15. X.M.Yahudov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı: “Çıraq” , 2005.504 s.
16. Məmmədov X.R. Azərbaycan Respublikasının neft emalı müəssisələrində heyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri. İqt.elm.üzrə.fəlsəfə dokt.elmi dərəc.alm. üçün təqd.edil.diss.avtoreferatı.

17. Muradov R.Ş. Əmək potensialı: formalaşması və istifadəsi problemləri. Bakı, “Avropa”, 2014, 326s.

18. Vəzirov G.Ə., İsayev A.S. Bakı neft sənayesi. Bakı: Elm, 1998.

19. Аббасов А.М., Кулиев Т.А. Экономика в условиях неопределенности. Bakı, 2002

20. Белоусов М. С., Дундуков П. С., Калупов В. Г. и др. Бухгалтерский учет в торговле, Издательство 3-Е, переработ. М. “Экономика”, 2004.

21. В.Е.Есипов, Г.А. Маховикова, В.В.Терехова. Оценка бизнеса - СПб: Питер, 2002

22. Гафанович Д.П., Фесенко Ф.Д., Шпиг А. А. “Учет и анализ финансовых результатов в централизованной бухгалтерии торго”, М.“Экономика”, 2006.

23. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. Учебное пособие. М.: «Дело и сервис», 2002 – 160 с

24. Давыдов В. Централизация учета в торговле, М. “Финансы”, 2004.

25. Дубенко В.В. Оценка эффективности управления персоналом на промышленных предприятиях. Автореф.дис.на соиск. уч.степ. к. э.н.к. М., 2005, 24с. Bakı, 2012, 27s.

26. Капелюш С, Нестеров М. Бухгалтерский учет и хозрасчет в торговле. ж. “Бухгалтерский учет”, 2009.

27. Куприенко А. Н. Журнально - ордерная форма учета в торговле, М. “Экономика”, 2001.

28. Мезинцев. П. В., Румянцева М. М., Голованова Л. Э., Фирер Р. А. Централизованные бухгалтерии в торговле, М. “Экономика” 2003.

29. Н.В.Хохлов. Управление рисками. М.: 1999

30. Скамай Л.Г. Способы реакции коммерческой организации на возникающие в процессе осуществления предпринимательской деятельности риски./ <http://www.risk-management.ru/arhiv.htm>

31. Чернов В.А. Анализ коммерческого риска. Под ред. М.И.Баканова.
М.: Финансы и статистика, 1999

İnternet resursları

32. <http://papers.ssrn.com>

33. <http://m.apa.az>

34. <http://www.stat.gov>

35. <http://transparency.az>

36. <http://unec.edu.az>